

SZEMLE

Adalékok a kora újkori magyar–svájci kapcsolattörténethez

Jan-Andrea Bernhard: Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700). Vandenhoeck und Ruprecht (Refo 500 Academic Studies, Band 19.) Göttingen 2015. 800 old.

Jan-Andrea Bernhard nehéz feladatra vállalkozott. Olyan témát választott kutatásai tárgyául, amely messze meghaladja a kapcsolattörténet hagyományos témakörét, ahogy a szerző felkészültsége is eltér azokétól, akik általában kapcsolattörténeti kérdésekkel foglalkoznak.

A művelődéstörténészek a közép-európai régiót olyan területnek tekintik, amelynek kultúrájára alapvetően a befogadás jellemző. A nyugat-európai szellemi áramlatok befogadása határozta meg a térség művelődési arculatát, a viszonythatás – amikor egy lengyel, cseh, magyar stb. szellemi teljesítmény nyomot hagyott a nyugat-európai szellemi tablón – sporadikusnak mondható. Azok, akik a szellemi hatások befogadói oldalán születtek, szigorú alaposággal számon tartanak minden ténytet, amely saját nemzetük, kulturális közösségük „európaiságát” bizonyítja, de ritkán ismerik teljes mélységükben azokat a szellemi áramlatokat, amelyeknek hatását dokumentálni szeretnék. Azok az – egyébként nem nagyszámú – kutatók, akik a saját nemzeti kultúrájuk hatását kutatják a közép-európai régióban, jellemzően nem tanulják meg az ottani közösségek nyelvét, nem tájékozottak az ottani kutatási eredményekben, megelégszenek a világnyelveken megjelent összefoglalások, illetve esetleges esettanulmányok tanulságainak megismerésével. Így a közép-európai történeti szemlélet nem hagy nyomot a munkájukon. Jan-Andrea Bernhard nem ilyen, élethelyzeténél fogva poliglott, emellett megtanult magyarul, tájékozódik a

román és a szlovák szövegekben is. Munkájának számos pontján találkozhatunk olyan szemléleti elemmel, amely a magyar, de a szlovák és a román kutatási eredmények nyomát mutatja.

A nyugat-európai történeti műhelyek – Közép-Európából nézve meglepően nagy és sokszor szakmailag elfogadhatatlan mértékben – aktuálpolitika-ilag befolyásoltak. A második világháborút követő évtizedekben csaknem minden kutatási téma megállt a vasfüggőnyénél, így még az egyébként szenzációs eredményeket hozó kutatások is csonkák maradtak, néha még a megállapítások érvényessége is megkérdőjelezhető emiatt. Csak példaként említem, hogy a középkori és reneszánsz udvartörténeti, évtizedekig tartó alap kutatások meg sem említik Krakkót vagy Budát, jöllehet a 15. században ebben a kérdéskörben éppen ez a két udvar megkezdhetetlen. De említhetünk az elmúlt évtizedekben – vagyis már az európai politikai fordulat utáni időkben – megjelent spanyol középkor történeti atlaszt, melyben a monasztikus rendek elterjedése Európában Bécsnél megáll (és ez alapján tanítják az egyetemeken „Európa” történetét).

Teljesen indokolatlanul, a „nemzeti érzékenységre” hivatkozva elterjedt az az anakronisztikus szemlélet, amely a mai országhatárok között kutat történeti jelenségeket. A „közérthetőség” kedvéért olyan beszédmódot választanak a legkiválóbb történészek is, amely az anakronizmusokat elterjeszti. Carlo Ginzburg például szemrebbenés nélkül beszél úgy a zsidóüldözésről (mint fontos történeti

témáról), hogy a történesek helyszínére azt mondja, „Franciaország és Svájc” vagy „Franciaország és Spanyolország” határán történt, meghagyva és megerősítve az olvasó hitét, hogy a 14. században volt közös határ Franciaország és Svájc között, vagy éppen abban, hogy akkor létezett olyan állam, amelyet Spanyolországnak neveztek.

A talán túl hosszú *excursus*sal arra kívántam rámutatni, hogy Jan-Andrea Bernhard joggal kezdi a habilitációs írása címének magyarázatával a dolgozatát. A szerző pontosan érzékeli – és ez talán az adott régió (Közép-Európa) történetével való foglalkozásnak is a hatása – azt, hogy nagyon nehéz pontos címet választani írásának. Az alcím azt mondja, hogy a dolgozatban tárgyalt történet „zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit” zajlik. A dolgozat bevezetője megmondja, hogy „Schweiz” megjelölés alatt „helvetische Richtung der Reformation” értendő, nem az akkori és nem a mostani Svájc földrajzi területe. (Később részletesebben kitérek arra, hogy ez a kényszerű *definitio*alkotás egyben csapdát is jelent számára, hiszen „helvetische Richtung der Reformation” hatása Közép-Európában a pfalzi és – a harmincéves háborúig mindenképpen – a sziléziai egyetemek, személységek szellemi teljesítménye is.)

Nehezebb kérdés – és a szerző meg is kerüli ezt –, hogy mit jelent az „Ungarn” kifejezés. Bizonyos szempontból „Regnum Hungariae”, hiszen – nagyon helyesen – a magyarországi humanizmus történetét helyén és kellő súllyal emeli témájához a szerző. Erdély azonban nem „Ungarn”, jogilag 1541-től 1848-ig semmiképpen. De ahogy a „helvetische Richtung der Reformation”-t Svájc fedőnévvel illeti, a magyar nyelvű, kálvinista Erdélyt hasonló módon beleérti „Ungarn”-ba. A főcímben „ungarisch-schweizerischen Kontakte”-ról tesz említést. Valóban nem tudunk szlovák, horvát, ruszin vagy román nyelvű helvét hitvallású gyülekezetekről Magyarországon és Erdélyben. Arra a kérdésre pedig, hogy a nyugat-magyarországi régió német anyanyelvű közösségei a csepregi zsinat előtt melyik hitvallást követték, pontos választ sem a magyar szakirodalom alapján,

sem a mostani dolgozatból nem kaphatunk, mint hogy arra sem, hogy a harmincéves háború kitoréasa után erre a területre érkező cseh, sziléziai, illetve pfalzi, helvét hitvallást követő lelkészek – akik a Batthyány család fejétől, Ferenctől gyülekezetet kaptak, kinek prédikáltak – a német városokban (Kőszeg, Sopron, Ruszt) ekkor már lutheránus (AB) papok és hívek éltek, és a falvakban is ezt gondolták többségükben az emberek. A humanizmussal azonban gond van ebből a szempontból („ungarisch-schweizerischen Kontakte”): a magyarországi humanizmus – amelynek Rajna-völgyi kapcsolódásait meggyőzően és kellő terjedelemben tárgyalja Jan-Andrea Bernhard – ugyanis nem magyar humanizmus (ahogy nincsen nemzeti humanizmus sehol Európában), a magyarországi humanisták többsége éppen nem magyar, hanem dalmát, horvát, cseh, német, de előfordul félig szlovák vagy román személy is. Vagyis ebben a fejezetben az „ungarisch-schweizerischen Kontakte” problémás mindkét oldalról. „Svájc” ebből a szempontból főként Bázelt jelenti, de igazán a Rajna-völgyi humanizmust kell szemlélnünk, Bázeltól a Neckartorokig, Heidelbergig (időben – a hatás intenzitását tekintve – a 15. század közepétől a 17. század feléig).

E bevezető gondolatokhoz még egy megjegyzés kínálkozik: Jan-Andrea Bernhardnak meg kellett oldani a helynevek használatának problémáját. Nyilvánvaló, hogy a mai helynevek a történeti kontextusban semmitmondóak. Számos esetben nem is léteztek a korai újkorban (pl. Bratislava vagy Cluj-Napoca), ezért ő, azt hiszem végül helyesen, a német elnevezést használja a német nyelvű tanulmányban (megadva a mai földrajzi és állami hovatartozást, munkája appendixében pedig valamilyeni történeti formát közli), még akkor is, ha csak magyar helvét hitvallású gyülekezetekről lehet szó, és ezek tagjai a helyneveket magyarul használták.

Külön érdekes Bernhard írását abból a szempontból olvasni, hogy mennyiben haladja meg a téma magyar kutatóinak eredményeit, és mennyiben más a német, a holland, illetve az angol szakírók által felvázolt kép a magyar „kálvinizmus”-ról.

Minden nemzet iskolai rendszere a saját nemzeti nézőpontját neveli a gyermekekbe, az egyetemek a hallgatókba. Nicolette Mout, vagy Graeme Murdock törvényszerűen látja másként a közép-európai kálvinizmust, mint Jan-Andrea Bernhard. Az sem véletlen, hogy előbbiek a 17. századra koncentrálnak kutatásaikban, míg a jelen munka szerzője a 15. század második felével kezdi el a vizsgáldást. Dolgozatának egyik legfontosabb újítása is éppen az, hogy a *devotio moderna*, a humanizmus és a helvét hitvallás hatását együttesen szemléli egy, a nyugati kereszténység keleti peremén élő közösségre nézve. Ebben a magyar szakirodalmat is meghaladja, és munkája – az adott korszakra nézve – ezért is helyettesítheti Dezsényi Béla könyvét (*Magyarország és Svájc*. Budapest, 1946). Szemléletében, a feltárt és mozgató tényanyagot tekintve is korszerű munkája mérföldkő a kapcsolattörténeti irodalomban.

Bernhardt könyvének legáltalánosabb, néhány mondatos értékeléseként a dolgozat értékei hangsúlyozása mellett ki kell mondani, hogy a kapcsolattörténet szűkebb korszakai nem egyforma színvonalon kerültek kidolgozásra. A szerző ugyanis munkája közben módszert váltott. A 16. század első felének kapcsolat- és hatástörténetét nagyon részletesen, sokféle forrás bevonásával vizsgálja. Utal a *devotio moderna* fontosságára, elemzi a bázeli, illetve Rajna-völgyi humanizmus összetett hatásmechanizmusát, hangsúllyal emeli ki a wittenbergi filippizmus erős befolyását a magyarországi és erdélyi reformátorok gondolkodására. A 16–17. század fordulóját tekintve látatja, hogy úgy Magyarországon, mint Erdélyben kialakult a református (helvét hitvallású) egyház szervezeti rendje, utal a nyugat-magyarországi egyházszervezésnek a kelet-magyarországiétól és erdélyiétől eltérő vonásaira. Szerintem ebben a korszakban már nem kellő hangsúllyal kezeli Heidelberg hatását, igaz azonban az is, hogy David Pareus szerepét kiemeli. A 17. századot tekintve a *peregrinatio academica* adataira támaszkodik csupán, a megközelítés szempontjában meggyengül a szellemi áramlatok befogadása történetének együttes

(komplex) látása, láttatása: a helvét hatás leszűkül Svájcra és Genfre. Ahogy teljes joggal kritizálja Graeme Murdock szemléletét, nevezetesen hogy a magyar református egyházat angol és németalföldi szemüvegen át látja, úgy ő dolgozatának ebben a részében teszi fel a svájci szemüveget. Szilézia, az ottani kálvinizmus problémája fel sem vetődik dolgozatában, és nem beszél a hallei pietizmusról sem. (Magyarországon és Erdélyben a lutheránus egyháznál nagyobb mértékben volt jelen a kálvinisták közt ez a szellemi áramlat, magyarra is jellemzően kálvinista szerzők fordították Johann Arndt és Philipp Jacob Spener munkáit.) Ahogy a 16. század közepét tekintve együtt szemléli a humanizmust a helvét és a filippista hatással, úgy a 17. század második felében ez az együttes szemlélet megtörik.

Félreértés ne essék: a vállalását, az „ungarisch-schweizerischen Kontakte” bemutatását itt is teljesíti, de a hatás értelmezésében már nem érvényesül a megelőző korszakra jellemző összetett látásmódja. Azt is meg kell mondani, hogy ez abból is fakad, hogy maguk a források mások, és az is igaz, hogy ha nem is olyan mértékben, mint azt Murdock látja, de a közvetlen helvét hatás a közép-európai református egyházakra háttérbe szorult a németalföldivel szemben.

Jan-Andrea Bernhard pontosan bemutatja ugyanakkor azt a jelenséget, hogy ennek a hatásnak a befogadó oldalán, Magyarországon és bizonyos tekintetben, Erdélyben is a református egyház pozíciójában, társadalmi szerepében milyen változások, milyen gyengülés következett be.

A dolgozat első felének olvasásakor számomra a leginkább a „humanistisch-reformatorischer Transfer” kifejezés, illetve a két szellemi áramlat hatásának ilyen szövegösszefüggésben (kapcsolattörténet, recepciótörténet) való összekapcsolása és következetes használata a leginkább figyelemre méltó. Esettanulmányok szintjén a történet eddig is ismert volt, és a magyar szakirodalomban az összefoglaló munkák is külön fejezetet szentelnek a reformáció humanista megalapozottsága gondolatkörének. Azután az olvasóra hagyják az

esettanulmányok tanulságainak és a reformációtörténeti eseményeknek az összekötését. Jan-Andrea Bernhard kifejti ezt az összefüggést egyrészt elméletileg, másrészt néhány kiemelkedő személyiség szellemi életútja megmutatásával. A 16. század első felét két korszakra bontja. Azt hiszem, hogy ebben az esetben a magyar olvasottsága kicsit befolyásolta ebben, hiszen a magyar szakírók nem tudnak elszakadni attól, hogy a köztörténet – Mohácsi csatavesztés 1526-ban – kiemelkedő dátumait korszakhatárként (túl)értékelik a szellemi áramlatok történetében is. Az 1526 előtti időszakban a „dezentrale reformhumanistische Anfänge” kifejezés megmagyarázandó – ezt a szerző meg is teszi –, azonban ő is tudja, hogy éppen a Magyar Királyság politikai szétesése, az erős királyi központ megszűnése volt az a kényszer az 1526-ot követő fél évszázadban, amelyik kialakította a művelődési intézményrendszer és ezzel az európai szellemi áramlatok befogadásának decentralizálódási folyamatát. Való igaz, nem ez a csatavesztés indította el a folyamatot, hanem – ahogy Jan-Andrea Bernhard be is mutatja – a Hunyadi Mátyás udvarszervezési és művelődéspolitikájának a vetése érett be, amelynek határozott nyomai vannak a Jagello-kori Magyar Királyságban is, vagyis a mohácsi csata előtt.

A szerző pontosan ismeri azt a vitát, amelyet Szűcs Jenőnek az az írása váltott ki a szakirodalomban, amely a magyarországi ferences mozgalmakat, a reformációt közvetlenül megelőző parasztfelkelés (1514) ideológiáját összeköti a protestantizmussal, állítva azt is, hogy a korai reformátorok közt feltűnően nagyszámú ferencset láthatunk. (Ma már ezt a hatást nem látjuk ilyen erősnek, és főként nem ennyire közvetlennek, a reformáció magyarországi kulcsszereplői közül azokról, akiket ferencesnek állítottak, kiderült, hogy nem igazolható az állítás (Sztárai Mihály például). Bernhard utal is erre a vitára, tágabban a kegyességi mozgalmaknak a magyarországi reformáció kezdeteire gyakorolt hatására is. Ezt a kétfajta hatást azonban nem kellő hangsúllyal köti össze a kibocsátó oldalán, nevesen a bázeli hatást

elemelve. Nagyon pontos abban, hogy a török kérdést ilyen hangsúlyosan szerepelteti a dolgozatban, ahogy Desiderius Erasmus Roterodamus szerepét is jól látja. Azt hiszem azonban, hogy az erazmiánus keresztény filozófia és a wittenbergi filippizmus csak úgy hathatott az egyetemet végzetek szűk körén kívül, ha ezeknek a személyes vallásosság fontosságát hangsúlyozó elméleti érveit a kegyességi mozgalmak gyakorlati útmutatásai megalapozták. A „Humanistenstadt Basel” hatását nem lehet eléggé hangsúlyozni, de ebben a hatásban benne van a Rajna menti humanizmus jellege, amelynek szerves része a terület misztikus hagyománya. Nem állítom, hogy a magyarországi festéztörténet egyik legkiemelkedőbb fennmaradt *anonym* alkotójának („M.S. mester”) a selmecbányai szárnyasoltárát Martin Schongauer iskolája festette, de az oltár szerves része lehetne az Unterlinden Múzeum (Colmar) gyűjteményének. Az *Imitatio Christi* szövegegyüttes magyarországi befogadástörténete sem annak magyar fordításával (Pázmány Péter, 1624) kezdődik, hiszen a 15–16. századi könyvjegyzékekben a Magyar Királyságban is szinte állandó szereplő akár Thomas Kempis, akár Johannes Gerson.

A Rajna menti humanizmus és Magyarország kapcsolatával összefüggésben nagyon fontosnak látom, hogy a szerző nem hagyja ki a közvetlen kapcsolatok, illetve a könyves transzfer mellett a Bécsi Egyetem közvetítő szerepét. (Zárójelben említem, hogy vegye kézbe az *Amis de la bibliothèque humaniste de Sélestat* évkönyveit, és abban különösen Charles Munier írásait Beatus Rhenanus Janus Pannonius kiadása kapcsán.) Ahogy Bécs kiemelkedő szerepet játszott a közvetítésben, úgy emelkedik ki a 16. század második felében Johann Sturm iskolája Strassburgban, majd később, a 16–17. század fordulójától a harmincéves háború kezdetéig Heidelberg szellemisége. A „heidelbergi kohó” kifejezés – ahogy a magyar szakirodalomban Turóczi-Trostler József tanulmánya után elterjedt – utal arra a tényre, hogy a Neckar menti város egyeteme befogadta (és közvetítette) a késő humanizmus, a helvét reformáció, a hugenotta, a

filippista és a nonkonformista eszmék együttesét. Jan-Andrea Bernhard imponáló olvasottsága kiegészítésére javaslok ez utóbbi tanulmányt, illetve a magyarországi humanista mozgalmak jellegének további megismeréséhez Klaniczay Tibor könyvét az akadémiai mozgalmakról (ez magyarul és olaszul is megjelent). És ha már a bibliográfia kiegészítése került elő, és azért, mert a szerző külön fejezetet szánt Johann Honter bázeli kapcsolatainak, megemlítem, hogy a ritka „visszahatás”, vagyis amikor egy erdélyi szerző munkája volt hatással egy bázeli humanista műhely működésére, éppen az ő nevéhez köthető. Nevezetesen Honter Niluskiadásáról van szó, amelynek *editio princeps*e Brassóban (Kronstadt) jelent meg 1540-ben, majd Honter a kézirattal együtt (!) elküldte a munkát Bázélbe Michael Neandernek. A nemzetközi szakirodalom ez utóbbinak a kiadását tartja az elsőnek (Basel, 1559, Oporinus).

Nagyon jónak tartom azt a megoldást, ahogy az 1550-ig tartó időszakból a szerző kiemelt néhány olyan magyarországi személyiséget, akiknek szellemi arcát megmutatva jól igazolja általános megállapításait. Magam ezt a módszert követtem volna a továbbiakban is. Sztárai Mihály, Huszár Gál, Beythe István vagy Heltai Gáspár pályájának bemutatása kiváló lehetőség a protestáns egyházak szervezeti kialakulását kísérő eszmei vívódások jellemzésére. A mai napig vitatkozik a lutheránus és a kálvinista egyháztörténetírás, hogy melyik egyház „hősét” kell bennük tisztelnünk. Huszár Gál és Heinrich Bullinger kapcsolatát természetesen ismeri a szerző, és a többi, általam éppen említett személyiséget is, éppen ezért dolgozatának szerkezeti egysége, az egyes fejezetek tagolásának következetessége is megkívánná az elkezdett módszer folytatását. Abban a korszakban is lehetne ezt a módszert folytatni, amikor már megalakultak az önálló helvét hitvallású szuperintendenciák. Szenci Molnár Albert heidelbergi és hanai munkálkodása alatt többször volt Genfben személyesen, Théodore de Bèze-nek több magyar fiatalt mutatott be, vagyis szervezte is a helvét–magyar kapcsolatokat. A szerzőnek nem jelentene gondot a 17.

századi jelentősebb kálvinista értelmiségiek közül szűkebb korszakokként 3-4 személyiség kiválasztása. Megjegyzem: ezek a részek benne vannak a szövegben, csupán szerkesztési kérdés lett volna a szöveg ilyen átalakítása.

Néhány szót szeretnék szólni a könyves kapcsolatok kezeléséről is. Ebben a tekintetben is igaz az a megállapítás, hogy a Jan-Andrea Bernhard munkája kidolgozottabb a 16. század első felét illetően, mint a későbbi periódusokat tekintve. Nagyon fontos az a tény, hogy a szerző a könyves hálózatokat (Vernetzung) – magyarországi és erdélyi szerzők művei Svájcban és Genfben, a helvét könyvkiadás termékeinek megjelenése, gyakorisága a Kárpát-medencében, helvét szerzők magyar fordításai, illetve magyarországi és erdélyi kiadásai – együttesen szemléli a tartalmi, a szellemi hatás csatornáival (levelezés, külföldi iskolázottság, személyes kapcsolatok). Kétségtelen tény, hogy Bazel szerepe a Kárpát-medence könyvellátásában háttérbe szorul a 16. század végétől kezdődően. A háttérbe szorulás ugyanakkor viszonylagos. Ha a kiadott könyvek számának 17. századi növekedésével a svájci és genfi műhelyek arányaiban követték is a német nyelvterületi, a németalföldi, illetve az itáliai változásokat, mennyiségileg ez utóbbiak előnye olyan mértékű volt, amely a Kárpát-medencébe került könyvanyag összességét tekintve a helvét jelenlétet viszonylag visszaesőnek mutatja. A közvetlen kapcsolatok a helvét területek és a Kárpát-medence lakossága között sporadikus volt, a közvetítő helyek a bécsi, a strassburgi és a heidelbergi iskolák helyett a frankfurti és a lipcsei könyvvásárok lettek. Miután Magyarországon és Erdélyben nem létezett szervezett könyvkereskedelem, és az utóbbi könyvvásárookra elsősorban kereskedők jártak, már csupán a közvetítés jellegének a megváltozása is befolyásolta a helvét könyv Kárpát-medencébe jutását.

Összességében azonban kimondható, hogy Jan-Andrea Bernhard könyve alapvető fontosságú összefoglalása a kora újkori helvét és a magyar kapcsolatok történetének. Alapvető fontosságúnak látom a humanizmus, a kegyességi mozgalmak és

a reformáció (több ezen belüli teológiai és egyházszervezési irányzat) együttes szemléletét és az együttes hatásuk vizsgálatát a nyugati kereszténység keleti peremén élő protestáns közösségre. Olyanokra, amelyek léproblémákkal kellett hogy szembenézzenek, nem csupán elméleti sikon, hanem a folyamatos török elleni harcokat tekintve, fizikailag is.

Természetesnek látom, hogy a szerző svájci nézőpontból szemléli a korszak történeti, vallási és kapcsolattörténeti tényeit. Érdekesnek látom azt, hogy egy svájci kutató a magyar protestáns

kultúráról kialakított képében erdélyi nézőpontot vesz fel. Láthatóan részletesebben ismeri az erdélyi művelődés történetét, és érzékelhetően tájékozottabb a humanizmus és a reformáció kezdeti időszakának szellemi áramlataiban. Ez okozza azt, hogy a dolgozat alapvető egységes szemléletén belül vannak hullámzások, illetve az egyes fejezetek kidolgozottsága eltér egymástól. Külön hasznos a magyar olvasó számára az, ahogy a szerző szembesíti nézőpontját az angol és a holland szakirodalommal.

Monok István

Honerus fő műve hármás fordításban

Johannes Honterus: Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung (Corona/Kronstadt 1542) Ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte. Faksimile-Ausgabe. Schiller Verlag, Herrmannstadt–Bonn [2015] 366 old.

Erdély első nemzetközi hírnévre emelkedő humanista tudósát Honterusban tisztelhetjük. Az 1526-os mohácsi vész után darabjaira széthulló Magyar Királyság legkeletibb részeibe csak lassan értek el az európai humanizmus eszméi. Itt, az állandó török-veszély közepette is a falakkal körülvett szász települések kis városállamokként éltették tovább polgári hagyományait, s őrizték a századok óta fennálló rendet. De éppen polgári jóllétük tette lehetővé, hogy aránylag nagyobb számú fiatalot kiküldjenek közép- vagy éppen nyugat-európai egyetemekre tanulni. Ezek a fiatalok aztán hazatérve új eszméket is hoztak magukkal, s előbb-utóbb hatásuk alá vonták a polgári-egyházi vezetést. Szászföldön a humanizmus első hírnöke, majd meghonosítója Honterus volt.

Johannes Honter, illetve latinosan Honterus élete első évtizedeiről kevés adat áll rendelkezésünkre. Még neve sem egyértelműen tisztázott. Apját Jörg Austen (Georgius Augustini) jómódú brassói szász tímármesterként említik. 1498-ban született fiáról az első adat 1520-ból származik, amikor Johannes Anschut de Corona néven beiratkozik a bécsi egyetemre. Itt

1522-ben már Johannes Holer ex Corona néven szerzi meg a bakkalaureusi, 1525-ben pedig a magiszteri fokozatot. 1527 táján szülővárosa iskolájában tanított. Valószínűleg elvei, politikai nézetei miatt összeütközésbe került a városvezetéssel, úgyhogy elbocsájtották állásából, vagy egyenesen száműzték. Így érkezhett 1529 októberére Regensburgba, ahol Johannes Aventinus vendége lett, s bizonyára a közeli Ingolstadt egyetemén is megfordult. Ott a kozmográfában úttörő Petrus Apianus tanított. 1530 márciusában már Krakkóban iratkozik be az egyetemre. Ott jelenteti meg első két művét. Egy év múlva a reformáció egyik akkori központjában, Bázelen a nyomdászatot tanulja, s az illusztrációkhoz szükséges fámetszésben gyakorolja magát. Ott készíti el híres Erdély-térképét. 1533-ban a brassói tanács hívására hazatér, s átveszi az iskola rektori tisztségét.

A szülővárosába érkező Honterus eleinte még inkább humanista volt, Melancthon tanainak a híve, aki fokozatosan átvezette a várost a lutheri protestantizmusba. 1535-ben megnősült, s még abban az évben első gyermeke is megszületett. Egy év múlva már

bekerült a városi tanácsba, s így már elég tekintélye lehetett ahhoz, hogy a város szellemi vezetőjévé váljék. 1539-ben nyomdát alapít, a másodikat Erdélyben. 1541-ben a volt Szt. Katalin-kolostorban megnyitja az első új, humanista szellemű gimnáziumot. Mellette könyvtárat létesít. Ugyanebben az évben kinyomatja kozmográfiai munkájának próbakiadását, majd 1542-ben a végleges szöveget. 1543-ban a reformációról vallott nézeteit összegezi két kiadványában. Szintén ebben az évben jelenik meg iskolai-tanügyi szabályzata, mely ugyancsak úttörő erdélyi vonatkozásban. 1543-as verskiadványa az első német nyelvű nyomtatvány Erdély földjén. A következő esztendőben az első polgárjogi kézikönyvet adja közre. S közben tankönyvek egész sorozatát írja vagy rendezi sajtó alá. 1544. április 22-én végül őt választják városi első papnak. Ezzel szellemi győzelme teljessé válik. Két év múlva az első erdélyi papírmalom felállítása is nevéhez fűződik. Majd elkészíti az erdélyi százok egyházi szabályzatát és ágendás könyvét. Ugyancsak nyomdájához köthető tájaink első hangjegyes kiadványa (1548). 1549. január 23-án bekövetkezett halála után a brassói Fekete templom oltára elé temetik. Jóllehet Honterus főleg az erdélyi százok igényeihez szabva írta munkáit, azok rövid időn belül elkerültek Európa más németek lakta vidékeire is, s egyre másra jelentek meg új kiadásai. Néha lerövidítve vagy átdolgozva, a szerző tudta nélkül. Hiszen akkoriban nem léteztek a szerzői jog tilalmai.

Honterus legtöbb művét a humanisták nemzetközi nyelvén, latinul írta. Az iskolákban is ezt használták. Éppen ezért napjainkban csak nagyon kevesen tudják e munkákat olvasni, elemezni, összehasonlító vizsgálat alá venni. Mára a tudománytörténet eléggé egyértelműen megállapította, hogy Honterus fő művének az 1542-ben megjelent *Rudimenta cosmographica* című tankölteményt és a hozzá csatlakozó 16 térképtáblát (*Atlas minor*) lehet tekinteni. Ez utóbbi függelék különben a világ első „zsebtáblája”. Ezeknek 1692-ig 126 teljes vagy részleges kiadása jelent meg Európa számos országában, a latin tankölteményt több nyelvre is lefordították. Meglepő módon azonban éppen az Erdélyben használt három nyelven a 20. század második feléig sem jelent meg teljes, hiteles

fordítása. Az 1980-as években a brassói Paul Binder (Pál) és Gernot Nussbächer foglalkozott is a ötlettel, hogy a latin verszetet többnyelvű kommentált kiadását tegye közzé. Akkoriban csak a román fordítást lehetett megjelentetni Valeria Căliman tolmácsolásában (1988). A párhuzamos fordítások elkészítését, kiadását újabban az Erdélyből elszármazott Robert Offner orvostörténész, mindhárom itteni nyelv tökéletes ismerője tette szívügyévé. A fordításokban nehézséget jelentett, hogy a latin mű hexameterekben íródott, s manapság ritkaságszámba megy az olyan klasszika-filológus, aki a verses fordítást vállalja.

A most közreadott kötethez rendelkezésre állott a kész román fordítás, a versnek volt több részleges német prózai és verses tolmácsolása, ezeket egységesíteni kellett. Magyarra csak egy kisebb töredéket fordított le 1984-ben Watzulik Margit. Most a teljes vers egységes hexameteres tolmácsolását Magyar László András klasszika-filológus orvostörténész végezte el igen szakszerűen. Így tehát egymás mellé került az 1542-es brassói latin kiadvány faksimile szövege a hozzá csatlakozó térképekkel, a Lore Polchau és Peter Pauly tolmácsolta német, a Valeria Căliman-féle román és a Magyar László András készítette magyar hexameteres fordítás.

Az 1366 hexameteres sorhoz mindegyik fordító vagy a szöveg végén, vagy lapalji jegyzetben kénytelen magyarázatokat fűzni, mert egyes kifejezések ma alig értelmezhetők, vagy bővebb magyarázatra szorulnak, esetleg a fordító indokolja az általa választott tolmácsolási megoldást.

A mű magyar fordítása *A kozmográfia alapjai* címet viseli. Ma ezt olvasva valamilyen bonyolult szakértekezésre gondolhatunk. Pedig csak egy verses iskolai tankönyvvel van dolgunk, amely akkori „szakszerűséggel” mutatja be a világot és az abban található dolgokat, amelyeknek a nevét egy iskolás diáknak illik tudnia. Méghozzá latin nyelven. Hiszen az itt előforduló szókincs egy részének nem is volt akkoriban más (anya)nyelvi megfelelője. A tanköltemény négy könyvre oszlik, s az első könyv bevezető öt sora tartalmazza a tárgy megnevezését:

Égről, csillagokról, szeleinkről, városainkról,
népről, országról, meg a tenger övezte világról,

hegy-, folyam-, állattanról és valamennyi növényről, tisztségekről, szakmákról és emberi műről, kór-fajtákra s elnevezésekről dalolok most.

A mai olvasó számára kétségtelenül a legnehezebben érthető fejezet éppen a legelső, mely 251 sorban adja elő a ptolemaioszi világméretet. A bécsi, regensburgi egyetemeken akkor ennek szellemében tanítottak. Honterus bemutatja a csillagképeket, a geocentrikus elképzelésnek megfelelően a Föld körül keringő hét bolygót, majd Arisztotelész szellemében a négy fő elemből (tűz, levegő, víz, föld) vezeti le a világ dolgait, ismerteti a természeti jelenségeket. Kétségtelenül érdekesebb a második és a harmadik könyv, mert ezek az akkor ismert világ földrajzi leírását tartalmazzák:

Mostantól három földrészt írunk le dalunkban,
Ázsia, forró Afrika és Európa vidékét,
új és egykori elnevezésüket is bejelölve.

A második könyv Európa földrajzát tárgyalja, kissé meglepő sorrendben, de szerencsére a korabeli térkép feliratai többnyire eligazítanak. Európa óceáni határától, Ibériából indul ki, majd északra halad Gallia, Germánia irányában, aztán a trákok lakta Szküthiáig halad keletre, hogy végül délre térve a görögök és itáliaiak tájait is bejárja. Európa közepére helyezi Dákiát és Pannóniát. Felsorol országoként városokat, folyókat. Néhol találóak, máshol sokkolóak meglátásai, jelzői. „Ott a közelben Oroszország is, hol a lóhüsevő, vad moszkvaik laknak...” – állapítja meg. Az európai kultúra bölcsőjéről így ír: „Ósi görög föld ez, s az egész immár Törökország: Hellászból romokon kívül nem sok maradt fenn”. A velenceieknek jól épült palotáit emlegeti, Róma „az egykori leggyönyörűbb hely és a világ ura”. Erdélyország hét várát említi, de név szerint a magas Szeben fordul elő, s a „Nagycenk lába alatt heverő vastagfalú Brassó, mely első, a keresztény tant követő civitás, mit lágy sugarával a nap keleten kelvén bevilágít”.

A harmadik könyv három egységre osztható. Itt érezhetően nehezebben tájékozódik a szerző. Ázsia leírása is nyugat felől indul. Kis-Ázsián át jutunk el Közép-Keletre, amelyet meglehetősen jól ismer. A távolabbi vidékekről már egyre

zavarosabbá válik a kép. „Alig ismert tájak ezek mind!” – jegyzi meg. Más helyen meg „ló- és emberverő népek s tejivók birodalmát” említi. Kína „hatalmas földjét”-ről, a „Szélesen és sebesen zúgó nagy Gangesz”-ről is hallott. Afrikának csak az északi részét ismeri valamennyire. „Szörnyű heveről” ismert földrészként mutatja be. Líbiáról, Karthágóról, az ősi Egyiptom néhány hírességéről hallott. Egyiptomtól délre aztán „gyilkos a hőség”, „ama végtelen ős-sivatagban Szörnyek laknak...”.

E könyv utolsó része a szigetek bemutatását tűzi ki célul. Csak itt kerül éppen említésre Írország, Skócia, Anglia s külön London városa. Néhány óceáni sziget után a Földközi-tenger kisebb-nagyobb szigetei következnek el egészen Ciprusig. Említi, hogy vannak még rejtőzködő vagy alig ismert szigetek is, talán Amerikára utalhat itt.

A negyedik könyv a legmeglepőbb, hiszen „az emberi kéz alkotta csodák” számbavétele következik. Tulajdonképpen a tárgykörönkénti latin szójegyzékek anyagát szedi versebe. Olyan szavak halmazát, amelyeket még anyanyelvén sem ismerhetett sok diák. Az első témakör az emberi test részeinek a bemutatása (ami azért mégsem emberi alkotás!): 121 anatómiai nevet említi. Nemcsak a láthatókat, tapinthatókat, hanem a lép, epe, máj, bél, szív, hólyag is előfordul. Sőt a nemi szervekből is a herék, méh, hímvessző, fityma, vulva. Következnek az élőlények, összesen 212-t sorol fel. Kezdi a csúszómászókkal, s eljut a madarakig. Egyéni hozzájárulása lehet, hogy egyik-másik állatnak a természetére, valamely tulajdonságára is utal: csökönyös számár, félős nyúl, szagnyomozó kutyanépség, bátor oroszlán, élesfogú párdúc, szélesebb őz, nagybelű sáska, szószátyár szarka... A növényvilág bemutatása még gazdagabb: 275 megnevezést találunk, egyik-másiknak nem is akad magyar megfelelője. Itt is néha jelzővel illeti őket. Figyelemre méltó, hogy a növények részét is felsorolja a gyökértől a viráig. Csak ezután érkezünk el a ténylegesen „emberi alkotásokhoz”: ilyenek a címek, tisztségek, mesterségek, tárgyak. Mert jó, ha a diák tudja, mit csinál a király, a

katona, a pap, a szabó, az ötvös vagy a szobrász. Pár sor a rokonságneveknek is jut: sógor, feleség, kérő, gyám, mostoha. A tárgyak felsorolása szinte fölöslegesnek tűnik, csak a latin szó elsajátítása lehetett a cél: fésű, tű, gyeplő, kard, beretva, pokróc. Van közöttük olyan is, amelyet már nem is használnunk: istráng, hordszék, ösztöke, katapult. Néhány sor az épület részeire utal, más tucatnyi a hajó felszerelésére (hátha eljut a diák tengeri tájakra is!), következnek a ruhadarabok, az ételnevek. Végül a legérdekesebb felsorolás: a betegségeké. A 20. századi orvoskutató 131 kórnak a megnevezésére talált a szövegben. Nem egyet ma is csak latinosan tudunk megnevezni (gangréna, polip, fúrnkulus, gonorrhoea, kólika, epilepszia). Igaz, a vers nem magyarázza meg a betegségek mibenlétét, de a tanítónak lehetett rá módja az óra keretében.

A korabeli iskolában a fő tanulási módszer a memorizálás volt. Ehhez hozzásegített a verses fogalmazás. Aki ezt az 1366 soros tanköteményt megtanulta, annak már meglehetett a latin alapszókincse, amivel a felsőbb (bölcseleti) osztályba léphetett. A vers a 16. század közepén született. Akkor ennyi volt az alaptananyag. A tudomány lassan haladt, mert még a következő században is akadtak iskolák, ahol ennek a versnek a segítségével oktattak. Száz évnél kellett eltelnie ahhoz, hogy tájainkon egy újabb hasonló jellegű – modernebb felfogású – mű szülessen a Sárospatakon oktató Comenius (Jan Amos Komenský) tollából.

A most megjelent kötet közel sem elégszik meg Honterus fő művének a párhuzamos fordítású

közlésével, hanem valóságos enciklopédiát csatol az alapszöveghez. A kiadónak a kötet történetét bemutató előszava után három tanulmány következik. Mindegyik német nyelven és rövid román, valamint magyar kivonattal kísérve. A landaui egyetem tanára, Ulrich Andreas Wien a humanista Honterust mutatja be. A budapesti egyetem térképtudományi tanára, Török Zsolt Győző a késő reneszánsz kozmográfiák sorában helyezi el az erdélyi polihisztor művét. A bonni Heinz Heltmann és Robert Offner a tankötemény utolsó fejezetében bemutatott állat- és növényvilág, társadalmi ismeretek, valamint anatómiai és kórnevek elemzésére vállalkozik. A brassói Gernot Nussbächer a *Rudimenta cosmographica* és az *Atlas minor* 1692-ig készült kiadásait, utánnomásait veszi számba, és azok leelőhelyét jelöli meg.

A kötet végére kerül Nussbächer négyoldalas, 1494-től 1692-ig terjedő Honterus-kronológiája, mely az életrajzi adatok mellett a kiadásokat is felsorolja. A 180 tételes szakirodalom-jegyzék jóformán minden Honterusra és munkáira vonatkozó eddigi tanulmányt és kötetet felsorol. Minthogy a kötet alapnyelve a német, Robert Offner szükségesnek tartotta a kötet elég részletes angol nyelvű összefoglalóját is elkészíteni. Itt nem térhetünk ki a könyv megjelenését támogatók jegyzékére, de megemlítjük, hogy a főmunkatársak címei, munkahelye, elérhetősége az utolsó oldalon szerepelnek, közülük hárman nem érték meg e kötet sajtó alá kerülését.

Gaal György

A hűség öröksége

T. Orgona Angelika: Unikornisok Tündérorszámban. A ruszkai Kornisok Erdélyben (1546 k.–1648). L'Harmattan Kiadó, Bp, 2014. 325 old.

T. Orgona Angelika monográfiája a Kornis család történetének egy évszázadát, két nemzedék túlélési stratégiáit vizsgálja, azt, hogy miképpen

jutott egy magyar királyságbeli köznemesi család az Erdélyi Fejedelemség politikai elitjének csúcsára. A szerző fő célja az általa megjelölt

időszakban Kornis Gáspár, valamint fiai, György, Boldizsár és Zsigmond életpályájának bemutatása, legalábbis kísérlet azok rekonstrukciójára. Az események sűrű szövetén keresztül alkothatunk élesebb képet az erdélyi elit változásairól, a Kornisok való alkalmazkodó képességéről a krízishelyzetekben, bizonyos tekintetben tehát azokról az egyedi stratégiákról, amellyel pozíciójukat biztosították „Tündérország” politikai elitjében. A kötet a szerző 2008-ban megvédett PhD disszertációjából, valamint az azt megelőző, a témában megjelent számos publikációjából nőtte ki magát.

A monográfia szervesen illeszkedik a kora újkori elitkutatások sorába, amely mutatja a téma aktualitását és jelentőségét is. A bevezetőből megismerhetjük a szerző rendelkezésére álló és a monográfia alapjául szolgáló forrásbázist, s rövid historiográfiai áttekintést kaphatunk az arisztokráciával foglalkozó kutatásokról. A monográfia három nagyobb egységre tagolható. Az első egység magát a Kornis családot mutatja be retrospektív módon utalva a család nevének és címerének középkori eredetére, megemlítve a ruszkai Kornis család mellett a homoródszentpáli és tótvaradgyai Kornisokat, akiknek rokonsága oklevelekkel nem igazolható. Ezt követően Kornis Gáspár életpályájáról kapunk rendkívül részletgazdag, szakmailag igényes képet, bemutatva a család megannyi birtokviszályát, perlekedését, az egyes családtagok vagyoni- és hivatalszerzését, házassági stratégiáját. Kornis Gáspár házassága Dolhay Ilonával, a jelentős vagyonnal rendelkező máramarosi nemes- kisasszonnyal, nemcsak az ő számára, hanem a családjáé életében is jelentős fordulópontot jelentett. T. Orgona Angelika ebben a fejezetben többek közt arra keresi a választ, hogyan sikerült Gáspárnak elnyernie Dolhay Ilona kezét, s arra, hogy ki egyengette Gáspár útját egy ilyen presztízsnövelő házasság felé. A frigy következtében Kornis Gáspár tekintélyes partiumi nemessé vált, birtokai megalapozták későbbi társadalmi felemelkedését, karrierépítését. Az újonnan szerzett birtok földrajzi elhelyezkedése révén

gazdasági és politikai szempontból is az Erdélyi Fejedelemség legfontosabb területeinek egyike volt. Határvidék lévén pedig kiemelt szerephez jutott a védelemben és az információszerzésben. Miközben karrierje töretlenül ívelt felfelé, első felesége meghalt, egy fiút hátrahagyva. 1576-ban Gáspár újránősült, immáron egy régi partiumi nemes család sarját, Tholdi Erzsébetet, Tholdi Mihály leányát, Újhelyi Zsigmond özvegyét vette nőül. Ebből a házasságból két fia született, Boldizsár és Zsigmond. Ugyanez a rész kínál rálátást Kornis Gáspár huszti kapitányként betöltött szerepére az 1594-es tatár betörés során, továbbá érdekes adatokat felekezeti hovatartozását és nyelvismeretét illetően. A szerző felveti a kérdést, hogy egy ilyen karriert befutó személy valóban csak magyar nyelven írt és olvasott. Ugyanakkor körüljárja azt a problémát is, hogy Kornis Gáspár mennyire maradhatott független a Báthoryak egymás elleni hatalmi harcaiban.

A fejezet sorra veszi Kornis Gáspár élete során betöltött funkcióit, szerepeit: fejedelmi követ, tatárok és oszmánok ellen harcol, ideiglenes váradi főkapitány, a moldvai Áron vajda elleni hadjárat vezetője, a fejedelem legfelsőbb körébe tartozó döntéshozó, első tanácsos, országos főkapitány. 1596-ban, második felesége halála után nőül vette zarándi Horváth Annát, Geszthy Ferenc dévai kapitány özvegyét. Kornis Gáspár mindig igyekezett ott lenni, ahol éppen a fejedelem vagy az ország érdeke megkívánta, így jelen volt a legjelentősebb hadszíntereken s a legfontosabb tárgyalásoknál. „Minden bizalmát a Habsburg-udvarba fektette, meggyőződése szerint így szolgálta legjobban hazája és a kereszténység ügyét.” (89.) A monográfia első nagy egységének végén megtudjuk, hogyan próbált Kornis Gáspár hűsége maradni a Habsburg-udvarhoz, ugyanakkor Erdélyben maradni, becsületét és birtokait megvédeni s Mihály vajda igényeinek is megfelelni. Megismerhetjük Bocskai István és Kornis Gáspár közötti nézeteltérést, ami után kettejük politikája teljesen más irányt vett, míg Bocskai István hatalmi pozíciói jelentősen gyengültek, Kornis Gáspár

karrierje meredeken felívelt. Kornis Gáspár az erdélyi politikai elit tagjaként mégsem dicsőségben halt meg. Letartóztatták, bebörtönözték. Báthory Zsigmond goroszlói veresége után kiszabadult ugyan, de Mihály vajda katonái lemészárolták a Basta táborába igyekvő Kornis Gáspárt.

A második nagy egység Kornis Gáspár fiait s egyben örökösait tárgyalja. Gáspárnak három fia volt, az első feleségétől született György, második házasságából pedig Boldizsár és Zsigmond. T. Orgona Angelika ebben a részben többek között azt vizsgálja, hogy Kornis Gáspár fiai (örökösai) megmaradtak-e az apjuk által választott úton, hogyan tudtak helyt állni katolikusként, királypártiként az 1604 után már református vallású fejedelmek szolgálatában. György kezdetben Báthory Zsigmond oldalán volt katona, részt vett a tizenöt éves háború hadjárataiban. Feleségül vette Salgay Katalint, aki révén nagy vagyont birtokába jutott. Bocskai idején, eltérve a családi hagyománytól, a felkelők oldalára állt, és a későbbiekben, mint Bocskai kapitánya tünt fel. Kornis Boldizsár és Zsigmond, fivérüktől eltérően, Báthory András lengyelországi udvarában nevelkedtek, a hadakozásban pedig Pálffy Miklós dunántúli főkapitány szolgálatában szereztek jártasságot. Később maga Kornis Zsigmond is Pálffy lányt, Ilonát vette feleségül. Kornis Boldizsár Keresztúry Kristóf kővári kapitány leányát, Katalint vette nőül. Boldizsár apjához hasonlóan fényes karriert futott be, Belsőszolnok vármegye főispánja, valamint az erdélyi hadak generálisa, Udvarhelyszék főkapitánya, Udvarhelyszék főkirálybírója, császári tanácsos, székelyek főkapitánya, valamint belső tanácsosi tisztséget is betöltött. Kornis Gáspár élelétét dicséri, hogy fiai házassága révén közeli rokonságba került az erdélyi, a kelet-magyarországi, valamint a nyugat-magyarországi, illetve a lengyelországi magyar elittel. A szerző igyekszik lényegre törően vázolni a Kornisok szerepét a széki események (1610. március 24.) kapcsán, ugyanakkor kérdéseket fogalmaz meg azzal kapcsolatban, hogy a fejedelem és a Kornis fivérek kapcsolatában keresendő-e a széki események

előzménye, illetve hogy mire engednek következtetni a Kornis-testvérekről fennmaradt források.

A monográfia utolsó nagy egységében, a könyv legkidolgozottabb részében Kornis Zsigmond karrierjének hosszú, adatgazdag elemzését ismerhetjük meg. Kornis Zsigmondot II. Mátyás aransarkantyús vitézzé ütötte, Bethlen Gábor fejedelemisége alatt tagja lett a fejedelmi tanácsnak, a fejedelem kinevezte Háromszék főkapitányának, megkapta a főgenerálisi rangot, majd a bihari főispáni széket. I. Rákóczi György nevezte ki az erdélyi hadak főgenerálisává s Zárand vármegye főispánjává. Bepillantathatunk Kornis Zsigmond küzdelmeibe, abba a harcba, amelyet családja, becsülete miatt vívott, hogy végül ott találjuk a Fejedelemség politikai elitjének a csúcán. Megismerjük őt mint az ország generálisát, a fejedelem belső tanácsosát és bizalmasát, a katolicizmust foggal-körömmel védő főurat, az erdélyi fejedelem és a magyar király között közvetítő királyhű politikust, a harmincéves háború csatáiban rendületlenül küzdő katonát, a régi családi birtokok visszaszerzőjét, fivére árváinak gyámolítóját, a felesége szenvedése miatt aggódó férjet vagy éppen a nők után vágyódó idősödő férfit.

A szerző megpróbálja rekonstruálni a 16. század második felének és a 17. század első felének zűrzavaros időszakában élt Kornisok túlélési stratégiáit. Miként vetették meg lábukat az Erdélyi Fejedelemségben, mi okból és hogyan maradtak meg mindvégig Habsburg-hűségben, hogyan befolyásolta karrierjüket birtokaik növelése és tisztségeik gyarapítása, a fejedelmek váltakozása, a tizenöt és harmincéves háború kaotikus periódusa, a Porta és a Habsburg-udvar között öröklődő Erdélyi Fejedelemséghez való ragaszkodásuk. A fejedelmek célja uralmuk biztosítása volt Bécs és Isztambul felől, amiben a Kornisok jelentős szerepet vállaltak. A monográfiából a Kornis család Habsburg-udvarhoz való hűsége egyfajta atyai örökségként tűnik fel, akárcsak az Erdélyi Fejedelemséghez, immár „otthonukhoz” való elszánt ragaszkodás. Ha generációs késéssel is, de Kornis Gáspár utódaiban már „megérett az önálló

Erdély szükségességének gondolata.” (167.) T. Orgona Angelika a Kornis család tagjainak szerepvállalásán keresztül törekszik szemléltetni az eseményeket. Részletes betekintést nyújt a Kornisok reprezentációjába olyan események kapcsán, mint Báthory Zsigmond arájának a fogadása, Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony temetése, I. Rákóczi György fiának, Györgynek váradi kapitánnyá való beiktatása, majd fejedelemmé választása, később pedig menyegzőjének lebonyolítása, valamint Rákóczi Zsigmond székely generálissá való kinevezése.

A műbe foglalt hatalmas információmennyiség és a jobb megértés érdekében talán szerencsés lett volna egy archontológiai táblázatot is mellékelni. Ugyanakkor ki kell emelnünk a mellékletben található genealógiai segédletek, valamint az I. Rákóczi György korában működött fejedelmi tanács felekezeti hovatartozását bemutató táblázat hasznosságát. A munkát igényes névmutató, forrás- és irodalomjegyzék zárja, amely a témában

való mélyebb tájékozódást segíti. A dolgozat struktúráját illetően talán a könnyebb átláthatóságot szolgálta volna, ha a szerző jobban kibontja az általa csupán idézetekkel jelölt fejezetcímeket.

A kötet jelentőségét alapvetően az erdélyi elit kapcsolatrendszerének rekonstruálására törekvő módszer és annak sikeres megvalósítása adja a vizsgált család története kapcsán. T. Orgona Angelika remekül ábrázolja a magyar királyságbeli, köznemesi családból származó, katolikus Kornisok megtelepedését az Erdélyi Fejedelemség területén, küzdelmüket a túlélésért, érvényesülésért, a politikai és társadalmi ranglétrán való emelkedésért. A vizsgált két nemzedék képviselőit ott találjuk a fejedelemség többségében protestáns politikai elitjének a csúcán. Elmondható tehát végezetül, hogy az olvasó hiánypótló munkát tart a kezében, olyat, amelyik fontos állomása az Erdélyi Fejedelemséget vezető elit kutatásának.

Balogh Zsuzsanna

Egy 17. századi könyvtárkatalógusról

Száraz Orsolya: Catalogus librorum Bibliothecae Collegii Germanici et Hungarici Romae. Száraz Orsolya és Rosa Pace bevezetésével. Bp.–Eger 2015 MTA KIK, EKF (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/3.) LXXIV, 147 old.

Több tekintetben is hagyományt folytat Száraz Orsolya akkor, amikor szorgalmának és itáliai kapcsolattörténeti ismereteinek köszönhetően kézbe vehetjük a római *Collegium Germanicum et Hungaricum* könyvtárának a 17. század második feléből származó katalógusát. A kézirat maga ismert volt már néhány éve, Véghseő Tamás fedezte fel a Kollégium levéltárában, de kiadása a mai napig halogatódott. A hagyomány folytatása tehát ott kezdődik, amikor Száraz Orsolya megszakította azt a munkáját, amelyben a 17–18. századi itáliai szerzők elterjedtségét vizsgálta a Magyar Királyságban és Erdélyben. A szegedi régi magyaros műhely

„Adattár” sorozata ugyanis éppen azzal a szándékkal kezdett el könyvtártörténeti dokumentumokat közölni, hogy a kora újkori Magyar Királyság és Erdély szellemi erőterét adatokkal jellemezze. Azt a szellemi környezetet, amelyben az itt élő értelmiség alkotott, végezte tanítóként, jogászként, orvosként vagy éppen papként a napi munkáját. A katalógus kéziratának sajtó alá rendezése jól illeszkedik a debreceni régi magyarosok kutatási profiljába is. Bitskey István több tanulmányt, magyarul és olaszul megjelent monográfiát szentelt a szóban forgó kollégiumban tanult magyar diákok történetének. De maga Száraz Orsolya is az itáliai kapcsolatokat

Monok István (1956) – irodalom- és művelődéstörténész, könyvtáros, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár főigazgatója, Budapest, monok.istvan@konyvtar.mta.hu

kutatja, kiváló könyvet szentelt Paolo Segnieri magyarországi hatása elemzésének. A most kiadott könyvösszeírás éppen hőse életében készült, azok, akik ezeket a könyveket forgatták a *Collegio Romano* épületében, talán személyesen is találkoztak vele.

A római magyar kollégiumi könyvtár nem az egyetlen azok közül, amelyeket valamelyik külhoni intézményben alapítottak azért, hogy az anyagi javakban nem éppen bővelkedő, így a drága könyveket megvenni nem képes magyar diákok tanulmányainak hátterül szolgáljon. Középkori hagyományokkal bír a bécsi *Collegium Christi* könyvtára, melynek Körmeny Kinga írásaiból ismerhetjük a 15. századi történetét. A humanista esztergomi érsek, Oláh Miklós a 16. század közepén próbálta feléleszteni ennek a kollégiumnak a működését, igaz, nem tartós sikerrel. Kortárs, Szondi Pál, zágrábi kanonok Bolognába, az ottani egyetemi tanulmányok segítségével alapította a *Collegium Illyrico-Hungaricumot* 1554-ben. A következő, mai napig működő hasonló intézmény a bécsi *Collegium Pazmaneanum* (alapítva: 1623) volt, ez utóbbinak is éppen az 1670-es évekből ismerjük első könyvtári katalógusát. Kiváló összehasonlítási alap lesz, ha megjelenik.

Ezeknek a hazai papi utánpótlás nevelését biztosító és segítő intézményeknek a sorába illeszkedik a *Collegium Germanicum et Hungaricum* is. III. Gyula pápa alapította a *Collegium Germanicumot* 1552-ben, a *Collegium Hungaricumot* XIII. Gergely. A két intézmény közös, jezsuita vezetés alatt élte életét 1580-tól *Pontificium Collegium Germanicum et Hungaricum de Urbe* néven. A kollégiumot az 1551-ben, Loyolai Szent Ignác által alapított *Collegio Romano* épületében helyezték el.

A kollégium, és könyvtára „külső” történetéről a kötetben Rosa Pace tanulmánya tájékoztat bennünket. Ez a történet persze a megszakításokat sem nélkülözi, hiszen 1798-ban bezárták az intézményt, csak a Bécsi Kongresszus után, 1828-ban kezdte újra tevékenységét. A későbbi korszak könyvtártörténeti szempontból fontos eseménye a *Bibliotheca Pia* létrejötte (1853). Ekkor IX. Pius

pápa kezdeményezésére a *Collegium a Seminario Romano* épületébe került, így a két intézmény számára egy könyvtárat alakítottak ki. Ez vált azután a *Pontificia Università Lateranense* könyvtárának az alapjává, és ezért találhatóak a Collegium régi könyvei részben ebben a könyvtárban. A szerzők nem említik, de fontos figyelni a Collegio Romano könyvtárával a mai *Biblioteca Nazionale Centrale di Roma*, vagyis az olasz nemzeti könyvtár állományába került darabokra is.

De a most közreadott katalógus egy olyan könyvtár anyagát tárja elénk, amely már az 1818-as újraindulásnál sem volt abban az állapotában, ahogy e dokumentumból megismerhetjük. Kérdezhetnénk, hogy miért kell egy 2200 kötetes könyvtárat fenntartani egy olyan épületben, melyben a 17. század egyik leggazdagabb könyvtára, a 40 000 kötetet számláló *Bibliotheca Collegii Romani* is megtalálható volt. A válasz biztosan a könnyebb hozzáférhetőségben keresendő. A további kérdés az, hogy ha nem pusztán ez volt a szempont, akkor értelmezhető-e ez a könyvanyag úgy, hogy ezekre a könyvekre gyakrabban volt szüksége a leendő papoknak, mint az általános gyűjtőkörű tudományos szakkönyvtárban őrzött munkákra. Ez is elképzelhető, az azonban bizonyos, hogy ha egy 17. században képzett pap kulturális és tudományos horizontjának megrajzolására törekszünk, a kollégiumi könyvtár jó kiindulópont.

A forrást, amelyet most tartunk a kezünkben, katalógusnak nevezzük. Jóllehet ez egy szakrendi csoportosításban összeírt könyvjegyzék. Nem tudhatjuk persze, hogy magát a könyvtárat ugyanilyen rendben tartották-e. Ha igen, akkor már közelíti a katalógust a jegyzék, hiszen nagy vonalakban a visszakereshetőséget is biztosította. Fontos kiemelni azonban, hogy a jegyzék/katalógus nem teljes, hiányzik két nagyon fontos tematikus csoport. A világi és az egyházi történelem pedig a magyar királyságbeli és erdélyi papok számára hangsúlyosan is fontos volt. És azt, hogy voltak ilyen könyvek – Száraz Orsolya elmés meglátása alapján –, tudhatjuk abból, hogy a fennmaradt „duplum” összeírásban szerepelnek a hiányzó tartalmi

egységekbe sorolható munkák. Ezeket a tartalmi egységeket a sajtó alá rendező elemzi a bevezető írásában.

Vessünk egy pillantást az 1670 körül keletkezett összeírás tematikus egységeire úgy, ahogy maga a forrás elnevezte azokat:

Fasc. 1: Scripturales. Patres. Concionatores. Pii

Fasc. 2: Litterae Humaniores

Fasc. 3: Scholastici. Theol. Mor. Controv.

Fasc. 4: Mathematici. Medici

Fasc. 5: Philosophi

Fasc. 6: Ius Canonicum. Ius Civile. Concilia. Ritus Varii. Instituta Religionum.

Egy, a tridentí zsinat utáni *ordo librorum*ot láthatunk az előbbi bekezdésben. Az első csoport a bibliakiadások és magyarázatok. Fontos, hogy nem külön a bibliák és külön az interpretációk. Az együttes kezelés jelzi a humanizmus hatását – a középkori katalógusok az egyházatyák Szentírás-magyarázataival kezdődnek, a humanista könyvtárak a grammatikusokkal –, azt is, hogy a protestáns reformáció hangsúlyait (*sola Biblia*) is ellensúlyozni igyekszik a rend megalkotója. Az egyházatyák a hit forrásainak számító műveket alkottak, így továbbra is a Bibliával egy csoportba kerültek. A pre-reformációs mozgalmak – koldulórendiek, *devotio moderna* – elismerésre kerültek, hiszen a személyes vallásosság tényleges igény a hívő közösségekben, és már a protestáns reformáció hatása, hogy a beszédgyűjtemények (*concionatores*) hangsúlyos helyre kerültek.

A *Collegium Romanum* egy tudományos intézmény. A tudomány, a humán és az isteni tudomány is olyan, amelyet az ókori, a középkori, a humanista és a kortárs tudósok módszertani tudására alapozhattak. A *litterae humaniores* nem véletlenül hangsúlyos, számosságában is jelentős tematikus csoportot képvisel. Az, hogy a skolasztikusok, az erkölcssteológia csak ezután következik, jelzés értékű, és a hitvitázó irodalom viszonylagos „elrejtése” komoly figyelmeztetés a leendő papoknak: Szentírás és magyarázatai, a hívőkre figyelő kegyesség, alapos tudás, aztán álljunk neki vitatkozni.

A gondolkodni tanító matematika és a gyakorlati ismereteket is adó orvoslás a helyén van, és az, hogy a filozófusok ez után következnek, jelzi, a jezsuiták ezt az ismeretkört nem helyezték előtérbe. Persze önálló tematikus egység, vagyis ezzel együtt ez is a helyére kerül. Az utolsó tematikus csoportokba soroltak közül, azt hiszem, a zsinati iratok (*concilia*) szorul magyarázatra, hiszen a tridentí zsinat ezeket hangsúllyal a Szentírás és az egyházatyák mellé állította. Érdekes lenne megnézni, hogy a jezsuita felszólalók mit mondtak erről a zsinatok hitforrás-étékét taglaló vitákban. Pusztán spekulatív módon közelítve azt is mondhatnánk, hogy a rend nem éppen arról ismert, hogy egy zsinati testület tekintélyét, annak *auctoritas* értelmében szívesen vette volna. A rítusok a helyükön vannak, hiszen ez gyakorlati kérdés, és „csupán” fegyelem kérdése az előírások betartása, ami egy jezsuitának – a Lelkigyakorlatok után – nem okozott nehézséget.

Míndez, amit most elmondtam, persze spekuláció. Olyan, amely azon a feltevésen alapul, hogy egy könyvjegyzék a könyvek elhelyezését tükrözi, és azon, hogy a könyvek rendjét kialakítók szemé előtt a tudományok rendje lebegett munkájuk során. És azt persze a saját intézményük koncepciója szerint is szemlélték. Túl sok a „ha” ebben az interpretációban, de nem lehet elmenni az *ordo librorum* kérdése mellett.

Száraz Orsolya értelmezi és érti a könyvtárat, és több tekintetben mélyebb megállapításokat tesz. Például azt, hogy a könyvtár „jezsuita” könyvtár abban a tekintetben is, hogy az egyes tematikus csoportokon belül a jezsuita szerzők jelenléte hangsúlyos. Külön kiemeli a jezsuita kegyesség túlsúlyát a saját tematikus csoportján belül. És ez így is igaz.

Önmagában az is fontos dolog lenne, hogy a forrás végre megjelent. Ráadásul szöveg helyesen, kiváló, irányt mutató bevezető szövegekkel, jól használható mutatókkal. A bevezetők kétnyelvűek (magyar és olasz), így a könyv nemzetközi tudományos használata is biztosított.

Monok István

Az erzsébetvárosi örmény könyvtár katalógusa

Armenuhi Drost-Abgarjan – Bálint Kovács – Tibor Márti: Catalogue of the Armenian Library in Elisabethopolis. Leipzig–Eger 2011. (Armenian Cultural Heritage in the Carpathian Basin, 1.) 408 old.

A nemzetközi és a magyar tudomány mindig is számon tartotta az erdélyi örmény katolikus (unitus) plébániák gazdag könyv- és levéltárainak érintetlen voltát, de mindezek ellenére a közelmúltig ezek gyakorlatilag soha nem kerültek a kutatók homlokterébe. Erre a pillanatra a 2000-es évek elejéig kellett várni, amikor is egy fiatal magyarországi történész hallgatónak, Kovács Bálintnak sikerült bejutnia az egyik legfontosabb erdélyi örmény történeti gyűjteménybe, az erzsébetvárosi (korábbi nevén ebesfalvi) örmény katolikus főplébánia könyv- és kéziratárába, ahol az erdélyi, a magyar és az egyetemes történettudomány, illetve kultúra egyik felbecsülhetetlen értékű gyűjteményét őrzik. A főplébánia könyvtára pontosan 1914 darab, többségében a 17–19. században napvilágot látott, latin, magyar, német, olasz, örmény nyelven írott teológiai, történeti, dogmatörténeti és természettudományi tárgyú kötetet őriz, melyek többségét Augsburgban, Bécsben, Rómában és Velencében adták ki.

Az azóta történészdiplomát és doktorátust szerző Kovács Bálint tulajdonképpen ezzel az értékmentő munkásságával alapozta meg tudományos pályáját. 2002-ben céltudatos, és egyúttal makacs, vaskövetkezéssel kezdte el a nevezett gyűjtemény feldolgozását, miután sikerült az erzsébetvárosi főplébánia világi gondnokának a bizalmát elnyernie. Mindeközben egyetemi csoporttársai is önzetlenül segítették rendszerező munkásságát. Közel 10 esztendőn át tartó kemény munka gyümölcse lett ez az angol nyelven megjelenő könyvtári katalógus az egri Esterházy Károly Főiskola, valamint a lipcsei egyetemi kiadó (*Leipziger Universität Verlag*) közös gondozásában. E kötet megjelenésében Kovács Bálinton kívül komoly szerkesztői

szerepet játszott még Armenuhi Drost-Abgarean armenológus (aki melleleg egy nagyon neves örmény tudósdinasztia tagja), illetve Márti Tibor történész, egykori egyetemi csoporttárs, az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. A főplébánia gazdag kéziratanyagának feldolgozása és rendszerezése pedig egy másik kötetben került feldolgozására Bernád Rita gyulafehérvári levéltáros és úgyszintén Kovács Bálint szerkesztésében és gondozásában. (Bernád Rita – Kovács Bálint: *A Szamosújvári Örmény katolikus Gyűjtőlevéltár. Repertórium. – Arhiva de Colectie Armeano-Catolică din Gherla. Repertoriu. – The Armenian Catholic Collective Archive in Armenopolis. Repertory.* Bp.–Gyulafehérvár–Leipzig 2011. [Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 4.]).

A katalógusban az 1914 darab kötet ismertetése mellett egy hosszabb, tudományos igényességgel, angol nyelven megírt bevezetőt találunk, amely nagy hangsúlyt fektet az erzsébetvárosi (ebsfalvi) örmény közösség és főplébánia 17–20. századi történetére, különös hangsúlyt fektetve az erdélyi örménység múltjára. Azonban itt egy apróbb, de egyáltalán nem végtelennek tűnő hiányosságra is fel kell hívunk a figyelmet. A történeti bevezető nem szentelt kellő figyelmet az erzsébetvárosi örmény közösség megszületésének és ahhoz szorosan kapcsolódó konfeszionális háttérnek. Ezek pedig igen érzékeny hatást gyakoroltak a település örmény parókiájának vagy plébániájának megalakulására. Azért is írjuk le mindezt, mert Erdélyben ez az örmény közösség volt az utolsó, amely ténylegesen unitussá vált, azaz katolizált. Igaz ugyan, hogy a településen az 1650-es évek óta éltek örmény családok, de a tényleges kolónia csak 1692-ben született meg.

Nagy Kornél (1973) – tudományos munkatárs, PhD, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet, nagy.kornel@btk.mta.hu

Az erdélyi örményeket a püspöki címet is viselő, moldvai örmény születésű, de latin rítusban nevelkedett Oxendio Virziresco (1654–1715) térítette át Róma hitére még 1689-ben. Ugyanakkor az egyházi unió értelmezése miatt csakhamar konfliktus alakult ki az erdélyi örmény közösség és a püspök között. Míg a püspök kizárólag a latin rítust tartotta elfogadhatónak, addig az örmények többsége továbbra is ragaszkodott a régi egyházi szokásokhoz. Különösen feszült volt a helyzet Besztercén, ahol 1691-ben két örmény pap, név szerint Vardan Potoczky és Astuacatur Niçoşean sikeresen prédikált az egyesülés ellen, és ennek köszönhetően több örmény család visszamondta a korábban megkötött egyházi uniót, és visszaköltözött Moldvába. Az erdélyi Gurbenium és a világi hatóságok ráadásul ebben az ügyben nem az unitus püspök mellé álltak. A „renitens” besztercei papokat támogatta Bethlen Miklós (1642–1716) erdélyi kancellár, valamint II. Apafi Mihály (1676–1713) választott erdélyi fejedelem is. Sőt Apafi fejedelem 1692-ben Besztercéről származó 60, immáron keleti hitű örmény családot telepített le Vardan Potoczky vezetésével az akkori Ebesfalván, a mai Erzsébetvárosban, ahol számukra több kiváltságot

és szabad vallásgyakorlatot biztosított. Ez a közösség csak később, 1699-ben tért át a katolikus hitre igen erőszakos körülmények között, miután 1697-ben egy újabb botrány rázta meg az erdélyi örmény közösséget ugyancsak a vallási unió értelmezése kapcsán. Lényegében a császári katonaság bevonásával Oxendio püspök és a Vizkeleti Zsigmond álnevet használó Csete István (1648–1718) erdélyi jezsuita vezette bizottság kínzásokkal csikarta ki az ebesfalvi közösség egyházi egyesülését. Az első unitus plébánia viszont csak 1708-ban, más adatok szerint 1709-ben alakult meg, amikor Oxendio püspök Yovhannēs Edilbēyt nevezte ki az erzsébetvárosi örmény parókia élére, valójában akkortól számítjuk a főplébánia történetét.

Mindezen apróság ellenére a kötet és annak a történeti bevezetője mit sem veszít felbecsülhetetlen értékéből és fontosságából. Erdély történetének egy fontos szegmensére hívja fel a szakma figyelmét. Véleményünk szerint e kötet nemcsak az armenisták, hanem azon történészek, irodalmárok és teológusok számára is fontos kézikönyv lesz, akik behatóan kívánják kutatni a 17–19. századi Erdély múltját és művelődését.

Nagy Kornél

Lehetséges és lehetetlen a román hétköznapiakban

Constanța Vintilă-Ghițulescu: Patimă și desfătare. Despre lucrurile mărunte ale vieții cotidiene în societatea românească. 1750-1860. Humanitas, Buk. 2015. 484 old..

Nehéz dolog román hétköznapiokról írni, főként ha a 18. századi Havasalföldre gondolunk. Constanța Vintilă-Ghițulescu azonban többször is szembeszállt a forráshiány okozta nehézségekkel, és rendszerességgel jelentet meg írásokat a témában. A Humanitas kiadó *Társadalom és Civilizáció* sorozatában korábban napvilágot látott és több nyelvre is lefordított könyvei (*În șalvari și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea.* 2004, 2011; *Focul amorului: despre*

dragoste și sexualitate în societatea românească. 1750-1830. 2006; *Evgheniți, ciocoi, mojici. Despre obrazele primei modernități românești, 1750-1860.* 2013) kivétel nélkül a 18–19. századi havasalföldi társadalmat mutatják be. A szerző a rendelkezésére álló csekély számú források: egyházi jegyzőkönyvek, orvosi jelentések, levelezések, korabeli sajtó és külföldi utazók írásai alapján rekonstruálja a modernizáció felé botladozó románság mindennapjait. Mint minden a (kelet-közép-európai) hétköznapiok iránt

érdeklődő történész, a szerző is tudatában volt annak, hogy az adatok hiányát pótolni kell. Ezt a hiátust részben nyugati szakirodalom segítségével, részben írói fantáziájával töltötte ki. A nyugati szakirodalomban a múltrol szóló elbeszélések ilyen jellegű konstruálása mára elfogadott, bár vitatott módszer.

A kötetnek további érdekessége a művészet és tudomány ötvözése, melyet egyrészt a szöveggörnyezetben, másrészt a munka megszületésének körülményeiben vélünk felfedezni. Bizonyosan állíthatjuk, hogy korábbi munkáihoz hasonlóan e kötet nyelvezte is átlagon felüli irodalmi igényességről tanúskodik. A szöveggörnyezet egy olyan, számunkra már-már egzotikus valóságot teremt meg, mellyel nem csupán mi Erdélyiek, de a román olvasóközönség is csak elvétve szembesült. A kötet megírásának körülményei is egyediek. Az előszóban felemlített epizód, melyben a szerző arról vall, hogy könyvét nagymértékben befolyásolták a Radu Jude rendezővel folytatott beszélgetések, eszmecserék, Natalie Zemon Davis és Martin Guerre *kapcsolatát* juttatja eszünkbe. A 19. század végén játszódó díjnyertes *Aferim!* film sokat merített Ghițulescu eddigi munkásságából, legyen szó kosztüm és milióábrázolásról, vagy a paraszti életre vonatkozó tudásáról. Mint ahogy Ghițulescu is sokat merített a színészek és rendező jelenorientált nézőpontjából fakadó témafelvetéseiből. Ennek a gyümölcsöző együttműködésnek eredménye a kötet, s ezért sem véletlen, hogy a munka első olvasója maga a rendező, Jude volt. A szerző tehát nem az *abszolút valóságról* ír, hanem ennek egy szeletéről, olyan kérdésekről, melyek eddig kevésbé vagy egyáltalán nem voltak tisztázva. Amint azt az előszóban is hangsúlyozza, nem demográfiai munkát ír, a mennyiségi helyett a minőségi elemzésre törekszik. A mindennapi élet nála is a lehetséges és lehetetlen között vergődik, s nem csupán az alcímek juttatják Fernand Braudelt eszünkbe, hanem a kötet struktúrája és stílusa is.

A kötet hét fejezetet foglal magába, s a *mindennapi eledellel* indul, pontosabban a mindennapi kenyérral és péksüteménnyel, perccel és lépénnyel, melyeket a bojárok és városiak, esetenként parasztok ehettek. Ezt követi a hús-, illetve alkoholfogyasztás

bemutatása. Fölöttébb érdekes, hogy a dohányfogyasztás nem a luxuscikkek vagy szórakozás fejezetben kerül tárgyalásra, hanem itt, ami azt sugallja, hogy a dohány a kenyér, hús és bor mellett a mindennapok lényeges kelléke volt. A szerző leleményességének, írói vénájának köszönhetően már-már hajlandók vagyunk eltekinteni attól, hogy következtetéseit minimális adatokra építi, hogy egy-egy rövid leltár alapján rekonstruálja a bojári háztartást, illetve hogy csupán egy 19. századi receptes könyvet említ (pontosabban egy férfi jegyezte kompilációt, melynek kapcsán vázolja majd a női analfabetizmusra vonatkozó elképzeléseit is).

A fejezet, mint ahogyan a könyv is, nem tud elszakadni a szerző előző kötetének fő témájától, a modernizációs törekvések bemutatásától, s így a *valóságról* főként az ellenőrző szervek működése nyomán fennmaradt iratokból (orvosi, járványügyi, rendőrségi jelentések, különféle rendeletek) következtek. Talán szerencsés lett volna egy rövid fejezetet a különböző forrástípusok ismertetésének, illetve kritikai elemzésének szentelni, mert a hatóságok felé közvetített jelentésekből kiragadott adatok torz képet nyújtanak az akkori társadalomról. Míg az erdélyi forrásadottságok megengedik, hogy a hivatalos jelentéseket személyes feljegyzésekkel ütköztessük, úgy tűnik, ez a román országok esetében nehezen kivitelezhető.

A soron következő részt Roger Chartier és Norbert Elias munkássága ihlette. Az *Udvariasság, tisztelet és társadalmi játék* civilizációs folyamatokat vizsgál az olvasástól az étkezésig. A szerző egy kettős társadalmi játékra hívja fel a figyelmünket, amikor a félelem generálta udvariasságról ír. A román társadalomra véleménye szerint ugyanis a félelem volt a legjellemzőbb. A nagyobb bojárok félték a töröktől, a kis bojárok a nagyoktól, a parasztok pedig mindenkitől, ugyanakkor mindnyájan mélységesen és kölcsönösen megvetették egymást. Úgy tűnik tehát, hogy a hatalom elsősorban félelmet és nem tiszteletet generált.

A táplálkozási szokásokat ismertető alfejezetet az utazók leírása teszi különlegesen elevenné. Példának kiemelnénk Franz-Joseph Sulzer 1778-as leírását vagy Barabás Miklós humoros helyzetjelentéseit. Tőlük szerzünk tudomást arról, hogy a román bojárt

nem az étel minősége, hanem a feltálat fogások mennyisége érdekelte, hogy a bálban mindenki kézzel evett, mégpedig táncolás közben, és hogy a szocializáció fontos kellékei voltak a közös tálak, kanalak, poharak is. A legmeglepőbbnek azonban a nyugati étkezési vagy társasági modellek sajátos átszabása tűnik. Amint azt Barabás megemlíti, a Bécsből hozott székek és asztalok sokáig csupán felesleges díszítőelemei voltak a háznak. A román bojár és vendégei nem tudnak és nem akarnak a heverők, párnák, pamlagok puha kényelméről lemondani és a merev testtartást megkövetelő székekre ülni. Így élt aztán tovább a régi szokás az új bútorokkal, s így fordulhatott elő, hogy a délutáni szieszta, vagyis az „abszolút kényeztetés pillanatai” alatt a ház ura ebédlőasztala mellett, széke előtt törökülésben fogyasztotta el kávéját, s szívta pipáját.

A testi higiénia és a szépség képezik a következő fejezet témáját. A szerző főként a használt s sokszorosan felhasznált ruhadarabokról ír. Mivel sokak számára a tulajdonjog egy-egy ingben merült ki, a ruha megbecsült cserecikk: lopják, cserélik, ajándékozzák, s ezzel együtt „a tetvek és bolhák is gazdát cserélnek”. Kétségbeesett járványügyi jelentések közvetítik számunkra a szegények divatját. A szerző adataiból az derül ki, hogy a román parasztság ruhát évenként csak egyszer, húsvétkor vásárolt. Velük ellentétben a gazdagok ruhatárai a színek és anyagok változatos világába vezet. A török divat, a kényelmes öltözet évszázadokra meghatározta az elit öltözködési szokásait. Ezen az orosz uralom változtatott, ekkor jöttek ugyanis divatba a bálók, a nyugati ruhák, illetve melléktermékként az addig nem ismert s főként nem gyakorolt diéta is bekerül a köztudatba. Eddig ugyanis a gazdagság kövérséget feltételezett, a kövérség pedig a jólét és lustaság jele volt, mint ahogy a fehér bőr is. Az arcbőr kikészítéséhez a parfüm is hozzájárult, a gazdag ember az arcát és kezét illatosította. Ezen túlmenően sokat nem törődött a testi higiéniával. Voltak ugyan fürdők, de ezek elsősorban nem a tisztálkodásról, hanem a szórakozásról szóltak. Cigány muzikusok és prostituáltak gondoskodtak a hangulatról, s a szerző megjegyzi, hogy az ázsiai kényelem és bujaság legyőzte az európai higiéniát. A parasztkok

mosakodási szokásai az egyházi ünnepekhez és különféle népi hiedelmekhez kötődtek, s úgy tűnik, ebben a testápolási programban egyedüli biztos pont a húsvét volt.

A hétköznapok világa Bukarestben a Dâmbovița partján zajlik. Az ivóvíz hiánya s a szemét által okozott fennakadás képezi a fejezet lényegi mondandóját. A sorozatos áradások, majd a víz visszahúzódása után mindent beborító rothadó szemét és számtalan kóbor állat nehezítette a város életét. Az állatok legalább annyira szerves részei voltak a városnak, mint az emberek. A bukarestiek udvaraikban teheneket, lovakat, szárnyasokat és disznókat tartottak. Az állandó fertőzésveszély elkerülése végett 1843-tól rendelkeztek számai igyekeztek az állattartást és szemétszállítást, illetve -tárolást szabályozni. A szerző keserűen von párhuzamot az akkori és jelenlegi tehetetlenség között, s megjegyzi, hogy akkor is, akárcsak ma, a hanyagság és lustaság, illetve a szakemberek hiánya volt mindennek az oka.

A társaság és szórakozás fejezet kávéházakról és kocsmákról szól. Ebben a részben körvonalazódik a „képzeletbeli zsidó” alakja is, mint kocsmatulajdonos vagy kereskedő, alapvetően egy olyan személy, akinek mindenki tartozik. A havasalföldi kocsmák döntő többsége a zsidóság kezében volt. Az egyház tehát az alkoholárúsítás monopóliumát csupán elméletben élvezte, ezért igyekezett a zsidókkal szembeni kollektív félelmeket táplálni. A kocsmák száma (fálunként 10–12) nagy mennyiségű alkoholfogyasztást sugall, ami a szerző véleménye szerint a 19. század második feléig nem keltett különösebb szenzációt, s nem képezte tudományos előadások tárgyát sem. A helyzet a román orvosszakma professzionalizálódásával kezdődően változik meg, amikor az addig természetesnek minősülő közösségi ivás alkoholizmussá, betegséggé értékelődik át. A szerző igyekszik a rendbontás-alkoholizmus témakörben a multság, nevetés és humor kérdésköröket is tárgyalni. Jaques Le Goffot követve feltérképezi a falusi szórakozás színtereit, a népi és városi humor közötti különbségeket.

A bojárok társasági élete a nagy nyilvánosság előtt zajlott. A gazdag ember sosem gyalogolt, hintója drága volt, s a biztonság vagy urizálás kedvéért

mindig bérelt még legalább egy hintót a család többi tagjának. A hintó, úgy tűnik, státuszszimbólum volt, egyszerre szükség és luxus. A lovas kocsik felvonultatása megfelelő teret igényelt, s ekkor épülnek ki Bukarestben a parkosított övezetek, ahol a nép is megcsodálhatta vezetői gazdagságát. Az orosz fennhatóság új manírokkal ismerteti meg a bojárságot. A lomha nehéz török kaftánt az elegáns öltönyt, a turbánt a kalap váltja fel. A sok francia divatcikk alatt azonban ugyanazok a régi arcok bújnak meg, s nem egy külföldi utazó jegyzi meg, hogy a bojárság nyugatiasnak tűnik ugyan, de ruháit nem tudja viselni, mint ahogy az eleganciához sem társult még jellembeli vagy viselkedésbeli finomság. Ellenben ekkor alakul át az édes semmittevés aktív pihenésé, kávéházak jelennek meg, szalonok nyílnak meg, kártyapartik, bálók és színházi előadások kényeztetik a hozzá nem értő, hírekre (vagy pletykára) kiéhezett közönséget.

Az utolsó két fejezet a *testi gondok és lelki betegségek*, illetve a *halál* témakörben íródott. A fejezet az erdélyi kutató számára is ismert képet elevenít fel, nevezetesen az egészségügyi elmaradottságot, a szakemberek és népi kuruzslók közötti rivalizálást, a betegnek a gyógyítókhoz és a betegségekhez való ellentmondásos viszonyát. Az újkori románság számára a betegség isteni büntetés vagy átok következményeként jelentkezett, ezért a gyógymódoknak mindenképp ötvöznie kellett a profán és spirituális elemeket. Az igazi enyhülést az egyház keblén lehetett átélni. A kolostorok pedig igyekeztek kihasználni a népnek a kalugyerekbe és más, ördögűzésre és átokfeloldásra szakosodott pópákba vetett hitét. Ezért van az, hogy az orvoshiány nem számított tragédiának, a kolostorok és szent életű gyógyítók hiánya már annál inkább. Bukarest városa 1804-ben csak 3 orvost volt hajlandó eltartani, Jászvásár pedig egyet. Az emberek bizalmatlanok voltak a szakképzett egészségügyi személyzettel szemben. A rossz higiéniai viszonyok és az egészségügyi elmaradottság miatt a halál gyakori vendég volt, a halálhoz való viszony pedig nagyon közvetlen. Az elhalálozott elsősorban a család halottja volt, s hiába igyekeznek az orosz hatóságok köztemetőket létrehozni, rendelettel szabályozni az élők és

holtak közötti tér elválasztását, a halottat továbbra is a templomkertben vagy a kertben a család és ismerősök között hantolták el.

Következtetésként elmondhatjuk, hogy Ghiulescu könyve az életről és az elmúlásról szól, de inkább azokéről, akik nyomokat hagytak, a gazdagokéről s nem annyira vagy csupán kis mértékben a szegényekről. A szerző úgy véli, hogy a kötetében megjelenő lehangoló kép ellenére a románok semmivel sem voltak elmaradottabbak, szegényebbek vagy ápolatlanabbak, mint más népek. A paraszt mindenhol paraszt, s mindenhol egyformán a természet része, viselkedése és életvitеле is ahhoz kötődik, ezért képtelen felfogni a civilizációs folyamatokat, s ellenáll mindennek, ami a régi rendet egy új, számára érthetetlen rendszerre szeretné lecserélni. A román országokat, legyen szó akár a szegényebb népcsoportokról, akár a gazdagokról, török–orosz behatások érik. A Szervezeti Szabályzat igyekszik ebbe a kulturális sokszínűségbe rendszert vinni, a politikai elit törekvései azonban nem látszanak és nem is érződnek.

Mint említettük a kötetnek kritikus pontját képezik a források. Míg a forrásviszonyok adottak, addig a hiányt betöltő szerzői fantáziának azért kisebb teret kellett volna engedni. Az egy-egy forrástörödre épülő rekonstrukciók ugyanis nem mindig meggyőzőek, az így megkonstruált múlt esetlegesnek és véletlenszerűnek tűnik, s bármennyire is igyekezze a szerző meggyőzni minket arról, hogy a hétköznapiak Európa más országaiban is hasonlóan zajlanak, olvasmányainkból tudjuk, hogy a helyzet ennél sokkal árnyaltabb. Továbbá úgy véljük, szerencsésebb lett volna török és orosz (esetleg erdélyi?) analógiákat, illetve forrásokat felhasználni, mintsem franciákat.

A sok lehetséges és lehetetlen ellenére ezt a kiadványt is, akárcsak a szerző korábbi munkáit, melegen ajánljuk a társadalomtörténet iránt érdeklődő minden történésznek és laikusnak. Ugyanis a kötet, amint azt a szerző záró soraiban megjegyzi, „ablak a múltra, segít megérteni azt, hogy miért gondolkozunk, úgy ahogy, miért élünk úgy, ahogy, s miért annyira eleven a múlt életünkben”.

Fehér Andrea

Egy személyes vonatkozásokon messze túlmutató naplóról

Márki Sándor naplói. I. 1873–1892.

Szerkesztette és sajtó alá rendezte Erdész Ádám. Gyula, 2015. 663+1 old.

A napló valójában a visszaemlékezéssel rokon, ha nem éppen hozzá hasonló műfaja a történeti forrásoknak. Intim jellegéből következő primér „őszintesége”, „spontaneitása” avatja hitelesebb forrássá a visszaemlékezéssel szemben. Jellegéből következően mindkét forrásfajta szubjektív, mivel azonban a napló többnyire az események megtörténte után rövid idővel kerül lejegyzésre, tényszerűbb, hitelesebb legalábbis a napló írójának szempontjából, és ekként talán objektívebb forrásnak is minősül, csakis a leírás pillanatának vonatkozásában. Míg a visszaemlékezések esetében nemegyszer tetten érhető az utólagos magyarázkodás szándéka, a naplónál a szerzőnek nem áll szándékában sminkelni, azaz érdekeinek megfelelően módosítani, árnyalni a leírtakat. A napló célja frissiben rögzíteni a tényeket, az azokat kísérő hangulatokat és érzelmeket. Ezért is lehet számos kutatási terület kedvelt forrása, elsősorban a történetírásé, de nem veti meg sem az irodalom-, sem a művészettörténet, sem a politikatörténet. Egyéni jellege, a feljegyzett diszkrét vagy személyes vonatkozások, nemegyszer pedig kendőzetlensége világítja meg jelentős személyiségek cselekedeteinek vagy eseményeknek mozgatórugóit. Lehántva róla a szubjektivitás olykor torzító elemeit, korok és életpályák megismerésének elsőrendű forrása a napló.

Ha mindez áll a napló műfajának egészére, csak részben érvényes Márki Sándor naplója esetében. Szubjektivitása ellenére a napló első kötete, precizításra törekvő tárgyszerűségében a történész tárgyszerűsége törekvő tudatosságának a mintapéldája. A tizenkilenc évet felölelő 654 oldalas kötet a szó legigazibb értelmében napló, ugyanis 1873. május elsejétől 1892 legvégéig — egy-két, a szerző által jelzett kivételtől eltekintve — valóban napi „bontásban” tárgyalja a szerző által fontosnak vélt eseményeket. Az akkor húszéves Márki Sándornak nem ez volt az

első naplója, azonban az ezt megelőzőt/ megelőzőket, amint ő maga írja, eltépte. Csak sajnálhatjuk ezek pusztulását, akkor ugyanis többet tudnánk iskolai tanulmányairól és korábbi irodalmi (?), illetve tudományos jellegű próbálkozásairól. Még ha e korai naplófeljegyzések nem maradtak is meg, a hagyatékára nagyon is gondot viselő Márki rendszerezve megörizte első verseinek kéziratát, akárcsak első – családi használatra készült – újságjait, vagy irodalmi, történelmi meg földrajzi vonatkozású cikkeit, tanulmányait, fordításait. „Nem kevesebb, mint egy tucat (12) füzetet állítottam össze gyerekkorbeli firkaimból. Írásaim rendezése közben akadtam rájuk, s ha már egyszer »elkövettem«, sajnáltam őket eldobni. Még 9 éves koromból is van ott [...] verseskönyv.” A napló első kötete Márki Sándor (1853–1925) történésznek, nagyon is mozgalmas egyetemi éveit idézi, majd a gimnáziumi tanár hétköznapijait egészen kolozsvári egyetemi tanári kinevezéséig (1892), életének apró, néha azonban nagyon is jelentőségteljes történéseit rögzíti az olvasó számára.

Nagy tévedés lenne, ha valaki, számba véve Márki írásait, pontosabban ezek mennyiségét és arányait, grafománnak minősítené őt. Szó sincs erről! Ő, aki már negyedik gimnazistaként, tizenöt (!) évesen megírta egy cikksorozatban Bihar vármegye történetét, széles látókörű, rendkívül érdeklődő és öröklé tanolni akaró ember volt fiatalkorától, pontosabban „iskolás korától” kezdve, s érdeklődése nem csökkent sem egyetemi évei alatt, sem később. Az állandó, tudáspótló érdeklődés hajtotta őt egész életén át, ez világlik ki naplójából, ez nagyon korán szárba szökken, mind terebélyesebb tudományos és társadalmi tevékenységéből is. A napló ténylegesen Márki életének hű tükré és lenyomata.

A kötet lapjain megelevenedik az egykor oly jellemző magyar „nagy család” képe. Az Almásy grófok

birtokát igazgató Márki János, Sándor és nyolc további, életben maradt gyermek apja, aki igazi *pater familiasként* gondoskodik gyermekei oktatásáról, többük egyetemi tanulmányairól. Ennek a gondoskodásnak a viszonzása az a rendkívüli tisztelet s mérhetetlen szeretet, amely gyermekei részéről övezi őt és feleségét; ékes bizonyítéka ennek akár Márki Sándor rendszeres levelezése szüleivel, akár a karácsony vagy édesapja névnapjának otthoni megünneplése Sarkadon testvéreivel együtt. Szégyenkezve/sajnálkozva jegyzi fel Márki, ha nincs ki létszámban az egész család, azaz a gyermekek és – természetesen! – családtagjaik egy-egy ilyen nagy ünnepen. Ma már el sem képzelhető az ilyen negyven-ötven fős vendégeskedés és főleg hangulat a családfő körül. A nagycsalád tagjainak életében bekövetkezett történések legalább annyira jelen vannak a napló lapjain, mint a nagy életfordulós események (házasságok, születések, elhalálozások). Márki rendszeresen megemlékezik édesanyja haláláról, melynek évfordulóján, mindig gondoskodott arról, hogy koszorú kerüljön a sírjára. Egymás megsegítése, ha a helyzet úgy kívánta, szintén a legtermészetesebb volt ebben a családban. De az volt a rendszeres megemlékezés felesége születésnapjáról néha első találkozásukról vagy házassági évfordulójukról, leánykájuk születésnapjáról, s az ilyenkor átadott ajándékokról. A család- és gyermekkultusz egykori képe tárul fel előttünk, a szülői gondoskodás apró figyelmességei, majd a folyamatos anyagi segítség az egyetemi tanulmányait folytató Márki esetében.

Külön figyelmet érdemelnek azok a feljegyzések, melyek megvilágítják az otthonról kapott szokásos, netán nagy ritkán a rendkívüli okok miatt kért, anyagi segítséget, de mellettük a részletesen felsorolt évi jövedelmeket s ezeken belül a saját szerzeményeket. A diák, majd immár tanár Márki életvitelére is fény derül ezekből a bejegyzésekből, akárcsak arra, hogy milyen „hazaival” gondoskodtak az otthoniak, utóbb már csak édesapja fiáról, majd később annak családjáról. A jövedelmek és kiadások precíz összesítése mai összevetésben egy sokak számára irigylendő egyetemi hallgató, illetve tanári életet villant fel az olvasó előtt, söröző kávéházi élettel, nemritkán otthon

különböző családi ünnepek jó hangulatú borozásaival vagy éppen táncolással, bálozással. Márki kedvelte az ilyen alkalmakat (diákbálok, születésnapok vagy a különféle megbeszéléseket követő koccintások), amikor újabb és újabb „bruderkedésekre” került sor, amelyeket fiataloktól regisztrál a napló írója, akár ma már ismeretlenek egész soráról van szó, akár például kortárs vagy később híressé lett történetesekről, írókról.

Márki egyetemi tanulmányainak során tudomást szerezhettünk nem csupán arról, hogy száz kötelező óra helyett százhatvanat hallgatott, de arról is, hogy miként járt haza egyes tanáraihoz, hol elolvasandó vagy átírandó oklevelekért vagy csak szakmai beszélgetésekért (Nagy Iván), hol társaival együtt élvezett vendéglátásért (Kerékgyártó Árpád). De maga Márki is szervezett egyetemi hallgató társainak szakmai kirándulásokat Budapest környékére (pl. Rómer Flórisssal, a modern magyar régészet egyik nagy jelesével vagy Henszlmann Imrével). Mindebből egy nagyon is elgondolkoztató, patriarkális egyetemkép rajzolódik ki az olvasó előtt, amikor is a professzorok befogadták otthonukba, tudományos műhelyükbe az érdeklődő fiatalokat, sőt támogatták őket a későbbiek során is.

Márki Sándor szellemi mozgékonyágát, sokoldalúságát, sokrétű érdeklődését, ám egyben az egyetemi évek sokszínűségét ismerhetjük meg a naplóbejegyzésekből. A mára, sajnos elfeledett, nagyon is ajánlatos történelem–földrajz párosítás mellett, „második” szaknak az irodalmat vette föl, ami egyszerre tükrözte érdeklődését, tehetségét és munkabírást. Jó ideig nem dőlt el, történész, irodalmár vagy földrajztudós lesz-e. Korai művei sorában, de későbbi tanulmányaiban is jelen van ez a többszínűség, ami többletértéket biztosít műveinek, írásainak. Tanárkodása idején ezért is tanít Márki jó ideig nem csupán történelmet, hanem földrajzot is. Történelmi érdeklődését megkettőzte a nagyfokú érdeklődés az egyes események földrajzi háttere, nemkülönben a nyitottság a társadalmi kérdések iránt. A fiatal egyetemi hallgató egyéni adottságainak és rendkívüli energiájának köszönhetően volt képes egyszerre ígéretes historikus, földrajztudós, irodalmár és bibliográfus

lenni. Az ő nevéhez fűződik az első bibliográfiai jellegű magyar szaklap elindítása és működtetése két éven át (Irodalmi Értésítő), melyet nem csupán hazai szakemberek, hanem a német szakirodalom is üdvözölt. E lapnak a megjelentetése tette ismertté Márkit már egyetemi hallgató korában egy rendkívül széles társadalmi körben, hiszen szerzők és a majdani szerzők keresték fel őt kéréseikkel, akárcsak a kortárs történészek közül is nemegy. De ismertté lett korai közéleti tevékenységének köszönhetően, például amikor öngyógyító diákegyletet hozott létre, akkor is, amikor színházi-zenei előadásokat szervezett neves (!) kortárs művészek részvételével. Sokoldalúsága és jó szervezőkészsége eredményeként így lehetett egyetemi hallgató korától több egyesület vezetőségi tagja vagy éppen elnöke.

Nemcsak a családi események, hanem ismerősök, egykori iskolai vagy egyetemi társak, politikusok halálának híre is bekerül a naplóba. Egyetemi hallgatóként Márki eljár a képviselőház üléseire. Magyar politikusok, írók, művészek, esetleg más (országos vagy vidéki) közéleti szereplők halálhíre legalább annyira érdekesnek tűnt a feljegyzésre, akárcsak a találkozások velük bárhol az országban, ahol Márki megfordult.

Egyetemi éveinek során megmutatózó képességeinek, bibliográfusi és korai kutatási tevékenységének, majd saját közleményeinek köszönhetően Márki Sándor kapcsolatba került a 19. század második felének majd minden jelentős történészével, nem egy földrajztudósával is. Egyetemi tanulmányai során nem csupán a Földrajzi Társulat, hanem Történelmi Társulat és az Akadémia tudományos felolvasó üléseit is látogatta, nemritkán kommentálta is az elhangzottakat. A napló számos adalékkal szolgál azok hatására életére és munkásságára, illetve művei megjelenésére vonatkozóan. Egyetemi éve alatt, eleinte kezdőként, később mind ismertebb történészként maga is részt vesz a magyar tudományos életben, eleinte földrajzi és történeti kutatásaival, később mindinkább az utóbbival. Ennek ellenére Márki egész életében továbbra is minden alkalmat felhasznál arra, hogy felfedezze egyelőre addig ismeretlen vidék nevezetességeit, földrajzi adottságait. A Turinban élő idős Kossuthnál

tett látogatás egy több száz főnyi, közéleti személyiségekből álló küldöttség tagjaként, majd ezt követően több nyugat-európai ország meglátogatása külön színfoltja a naplónak, egyben bizonyítéka Márki landadlatlan érdeklődésének.

A napló hű tükrö a fiatal történész tudományos tevékenységének is, ő ugyanis feljegyezte egyes művének mind elkészültét, mind kiadási körülményeit, de ezek megjelenésének pontos időpontját. Szívós és sokrétű, egyben megbízható tudományos tevékenysége során mindig a teljességre, valamennyi ismert forrás feldolgozására törekedett. A számos tankönyv-átdolgozás vagy fordítás mellett kisebb-nagyobb cikkei, tanulmányai mind ismertebbé tették. Korai Dózsa-monográfiája (*Dózsa György és forradalma*. Bp. 1883) egyik legjelentősebb műve e korszakból, radikális elkötelezettségével kiváltotta nemzeti szemléletű kollégája ellenszenvét. Ez jödeig és több rendben is megakadályozta megválasztását az akadémia levelező tagjai közé, amire végül csak 1892-ben került sor.

Márki sokrétű tudományos tevékenysége és közéleti szereplése mellett magánéletének számos eseményét (tanári diploma, doktori cím megszerzése, katonai szolgálata stb.) és személyes vonatkozású történések sorát (nagykorúsága, első borotválkozása, első elszívott szivarja, első öltönyének elkészülte, tarokkozásai, betegségei stb.) ismerhetjük meg. Csak az érdekesség kedvéért ideiktatjuk a végzős egyetemi hallgató/jövendőbeli tanár „stafirungját”, pontosabban „fehémeműit”: „Van 24 ingem, 16 lábravalóm (mondjuk gatyá), 6 párnahaj, 5 lepedő, 30 fehér zsebkendő, 6 törülköző 14 pár kapca, 18 pár lábravaló (lábtakaró?).” (92)

Tehetségének és szorgalmának köszönhetően a frissen végzett fiatal Márki Sándor előbb az aradi líceum kedvelt tanára. Széles körű közéleti tevékenységének köszönhetően (a Kölcsey Egyesület elnöke, megbízatása Arad monográfiájának az elkészítésére) a helyi társadalom elismert személyisége lesz. Tanári tevékenységével párhuzamosan jelentős történeti tevékenysége elismeréseként 1886-tól Budapesten folytathatja tanári tevékenységét, hogy mindezek méltó betetőzéséért 1892-ben válasszák

meg a magyar tudományos Akadémia levelező tagjának, és kinevezték a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem tanárának.

A személyes vagy családi vonatkozású események színes és nagyon érzékletes egybefonódása a tudományos és a közélet eseményeivel elevenedik meg Márki naplójának lapjain. Iróniája, önkritikája végigkíséri bejegyzéseit. A majdani komoly történész nem átalotta ilyeneket leírni: „Különben, tréfán kívül, többet ér egy-két szívből fakadó kacaj, mint a *Codex Patrius*nak egy-egy kötete.” Stílusa könnyed és humoros, jókedvű szerzőről árulkodik („Ha az ember nem láthatja a bécsi nemzetközi kiállítást, nézze meg legalább a gyulai marhavásárt; az is valami.”). És nemcsak írói vénája volt, hanem jól is verselt családjá, barátai, kollégái nagy örömeire.

Rendkívül színes, lényegre törő, néha egészen részletes feljegyzései egy adott pillanat szerinte fontos történéseit rögzítik, lett légyen szó találkozásokról, eseményekről, tanári vagy történészi tevékenységéről, utazásairól, önkéntes könyvtár- vagy levéltárrendezésről stb. Az amúgy teljességre törekvő és precizításra sokat adó fiatal történész egy hiányos statisztika általa improvizált adata kapcsán kellő önironiával mentegeti az általa „alkalmazott” módszert („Az én eljárásom sem igen menthető, de ha kapu van nyitva a lelkiismeretlenségnek, úgy járunk el, hogyha már nem nyújthatunk való adatokat, nyújtunk legalább valószínűket.”)

Mindent összefoglalva nagyon értékes, személyes vonatkozásain messze túlmutató naplót tart kezében az olvasó, amely átfogó képet tár elénk a 19. század utolsó negyedéről, annak számos közismert – főleg történész – szereplőjéről. Ha van történelmi forrás, amely a „la vie quotidienne” elvárásainak és kutatóirányzatának megfelelő, úgy Márki Sándor naplója nagyon is az. Nem tudjuk, hány kötetben fog megjelenni a tisztességes kort megért és arról folyamatosan beszámoló Márki Sándor naplója, tény azonban, hogy tartalmát tekintve is naplójának első kötete

nagyon élvezetes olvasmány, egyben jelentős forrás nem csupán a történész életének első szakaszára vonatkozóan, hanem egyben a korra is, amelyben élt. Széles körű érdeklődése eredményeként a napló gazdag tárháza egy sor olyan adatnak, amely egyrészt a korabeli mindennapokról, másrészt annak szereplőiről nyújt nagyon színes és érzékletes képet. Az irodalmi és zenei élet vagy a politikai és tudományos élet szereplőiről tudhatunk meg személyes hangvételű, hol anekdotikus, hol jó megfigyelőre valló tényeket, eseményeket, adalékokat.

Az eleve nagyon terjedelmes napló első kötetének példás tördelése, illetve a kitűnő szerkesztési koncepció áttekinthető és jól követhető szöveggel örvendezteti meg az olvasót. A napló kiadóját dicséri, hogy jegyzetei segítségével érthetővé tette a mai olvasó számára a szöveg minden olyan részét, mely néha csak utalásszerűen vagy csak töredékesen említ személyeket, műveket, eseményeket. Rendkívül időigényes, mondhatni sziszifuszi munkával a szöveg gondozójának sikerült azonosítania elsősorban Márkinak, de a mára már teljesen elfelejtett kortársaknak a naplóban akár csak töredékesen megemlített műveit, korabeli sajtóban megjelent cikkeit vagy tanulmányait, megadva azok teljes könyvészeti leírását. Hasonlóképpen a jegyzetek segítenek egyes személyek azonosításában vagy pontosítják a szövegben említett események időpontját, körülményeit, illetve szolgálnak azok jobb megértéséhez adatokkal. Mindezek az azonosítások, amelyek együttesen nem kevesek, a kiadó tiszteletre méltó alaposágáról tesznek tanúbizonyságot, ami magyarázza, miért is tartott oly sokáig a napló első kötetének megjelenése.

A számtalan személy- és helynév, illetve sajtótérkép elengedhetetlenné teszi a jövőben egy személy- és helynévmutató elkészítését, bár féltő, hogy erre már csak a teljes napló megjelenése után, azaz elég sokára kerül majd sor.

Vekov Károly